

BÁRSONY JÁNOS

Romák sorsa az 1940-es évek második felében Magyarországon*

Felszabadulás, megszabadulás?

Az orosz csapatok első – 1944. októberi, novemberi – támadásai a dél-keleti megyék: Békés, Csongrád, Bihar, Hajdú esetében a romák lezárt és fegyveresen őrzött telepeit, településrészeit legtöbbször a tervezett internálás előtti utolsó pillanatban mentették meg. A gettóvá vált telepeken a lakók neve a házak ajtajára volt szögezve. Az összeírtak sorsukra vártak, amit a hatóságok gyakran meg is mondtak nekik: „Oda kerültek, ahol a zsidók is vannak.”¹ Többeket állami és magán nagybirtokokon végzett kényszermunka alól szabadított meg az orosz támadás (például Mezőhegyesen, Kötegyánban, délvidéki területeken, Rázonpusztán). Egyes településeken a romákat a hirtelen orosz támadás mentette meg az elkezdett helyi tömeges kivégzéstől.² De volt, ahová későn érkeztek.³

Decemberben a keleti és északi megyék cigány gettóinak foglyai menekültek meg az orosz támadás elindulásával (például Újfehértón, Nagykállón, Mátészalkán, Nyíregyházán, Sátoraljaújhelyen, Bánrévén, Hatvanban, Patvarc–Lívia pusztán). Ekkor szabadultak fel az Árpád-vonal

* A tanulmány megírását a Politikatörténeti Alapítvány ösztöndíja segítette. Köszönettel tartozom a forrásanyagokért néhai barátomnak, Gyergyói Sándornak, valamint Máté Mihály és Sággy Erna kutatótársaimnak.

¹ A szerző és Daróczi Ágnes 1992 óta közel 300 saját interjút készített, illetve több mint 1500 írásos önvalószínűsítést dolgozott fel, illetőleg mások kutatásaiból több mint ezer adatot meghaladó információt dolgozott fel. Ezek vázlatos tartalmát lásd Uő: *Pharrajimos. Romák sorsa a Holocaust idején*. L'Harmattan, Budapest, 2005. 134–183.; Angolul: *Pharrajimos. The Fate of the Roma During the Holocaust*. Idebate Press, New York–Amszterdam–Brüsszel 2008. – A hivatkozott interjúk Kötegyán, Biharkeresztes, Létavértes, Bedő, Doboz, Kiskundorozsma településekről valók.

² Interjúk: Pocsaj, Derecske.

³ Interjúk: Nagyszalonta, Doboz.

építésére felállított katonai építő-kényszerszermunkatáborok roma foglyai is (Rahó, Ojtoz és Gyergyótölgyes településeken, illetve a Tatár-hágónál).

A Budapest ostromához kapcsolódó második nagy átkaroló támadás veszélye miatt engedték el a november eleji országos cigányrazziákon összeszedett és még német lágeretekbe nem továbbított rabokat (elsősorban gyermekes asszonyokat, munkaképteleneket) a komáromi Csillagerőd katonai internáló táborából.⁴ Februárban szabadultak fel a fogva tartottak a galántai gyalogmenetből. Január és március között lettek szabadok a bajai, a marcali, a nagykanizsai, végül a sárvári katonai internálótáborok foglyai.

A szovjet hadsereg ideológiájában fontos szerepük volt a kommunista, osztályküldetéses törekvéseknek. Ennek fontos eleme volt a fasiszmus elleni harc, a honvédelem, a megtámadtatás és a támadók által megszállt területeken elszenvedett károk, kegyetlenkedések miatti bosszú, de ugyanakkor jelen volt a nagyorosz terjeszkedési törekvés is. A katonák háborús áldozatvállalását a kapitalista, fasiszta államokban elnyomottként élő társadalmi csoportok felszabadításaként és a szegények hatalmáért folytatott küzdelemként is tudatosították. A romák nyomorúságos telepei, mélységes szegénységük és kiszolgáltatottságuk – a többi urasági cseléddel, agrárproletárral együtt – jó példája lehetett mindennek. Az ő helyzetükhöz képest a besorozott orosz muzsik, kolhozparaszt különbnek láthatta a maga otthoni sorsát.

A Vörös Hadseregben besorozott katonaként több tízezer roma is szolgált. Ők könnyen szót tudtak érteni anyanyelvükön a telepek cigány nyelvű lakóival. Ez is bizalmat, reményt keltett a telepi romákban a jövőjüket illetően. Nagy részük felszabadulásként élte meg az oroszok bejövetelét. Eltűntek az őket kínzó csendőrök, hatóságok. Megszűnt a közvetlen életveszély.

Az orosz katonák egy része az „osztályharcot”, „történelmi igazságtételt” esetenként a szegények, elnyomottak rablásra biztatásával, a gazdagok javainak elvételével gondolta „elintézni”. Néhány nyomorgó cigánytelepre az orosz hadsereg „ajándékaként” kerültek lestrapált katonalovak, élelem (stb.). Egy-két telep lakói az orosz háborús fosztogatás morzsáiból is részesedtek.⁵

A katonaként besorozott, frontokon harcoló roma férfiak közül – katonatársaikhoz hasonlóan – sokan kerültek orosz hadifogságba, gyak-

⁴ Vö. SZITA Szabolcs: Deportálás a Csillagerődből. *Múltunk*, 2004/2. 180–197.

⁵ Csalog Zsolt Szolnok megyei interjút lásd Uő: *Cigányon nem fog az átok*. Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1988. 61–66.

ran 5–6 évre is. A cigány munkaszolgálatos századok „lapátos katonáinak” egy része a zsidó századokhoz hasonlóan náci lágerekből esetenként angolszász, illetve orosz fogságba jutott, ugyancsak hosszú évekre. Sokan pusztultak el a hiányos ellátás és járványok következtében a szállítás közben, illetve a fogolytáborokban.⁶

A náci lágerekbe hurcolt romák hazajuttatására nem indult célzott segítő akció. A nyugati megszálló hatóságok és útközben a csomópontokon a Vöröskereszt nyújtott támogatást a legtöbbször írástudatlan, idegen nyelveket nem ismerő, a velük történeteket alig értő áldozatoknak. Általában egyedül, vagy kisebb csoportokban gyalog indultak el sok száz kilométeres útjukra hazájuk felé, amely gyakran hónapokig tartott.⁷ A hazai roma internálótáborok – így a legnagyobb, a Komáromi Csillagerőd – kiszabadult foglyai közül is sokan több hónapig erdőkben bujkáltak félelmükben. Kunyhóikat általában összedöntve, felgyújtva, kifosztva találták.⁸

Magyarországon a holokauszt szenvedései után a romák nem tudták kollektíven számba venni veszteségeiket, és a jószerivel senki sem vette tudomásul a velük és ellenük történeteket. Egyedül Faludi György író, költő szólította meg a társadalmat a romák közös gyásza ügyében.⁹ A tettesek felelősségre vonása jórészt elmaradt, jóvátételről évtizedekig szó sem esett.¹⁰

A korszak „feljelentési dömpingje” dacára csak elvétve találunk a romák kárára bünt elkövetők elleni beadványt. Ilyen F. A. feljelentő levele az MKP-nak Hajdúnánásról, amelyben dr. Haday Imre volt nagyszalontai polgármester igazolását sérelmezi, aki a hírhedt nagyszalontai cigány gettót 1941-ben felállította.¹¹

Az oroszok által elfoglalt területeken lassan alakult ki a helyi közigazgatás és közhatalom új rendszere. Sok helyen megmaradtak a régi községi bírók, jegyzők, esetenként a volt csendőrök, rendőrök is. Utódaik gyakran hasonló szellemben, a korábbi gyakorlat szerint bántak a romákkal. Jól példázza ezt a *Képes Figyelő* című lap 1946. március 9-ei számában megjelent tudósítás Mezőkovácsházáról, ahol a ottani cigányokat

⁶ Interjúk: Bedő, Budapest, Hangony, Salgótarján, Nagyléta.

⁷ Interjúk: Torony, Vép, Újpest, Budapest, Nyíregyháza stb.

⁸ Interjúk: Zalaegerszeg, Tüskevár, Jánosháza, Kiskassa, Óndód, Bicsérd, Csepel, Kispeszt, Rákospalota stb.

⁹ FALUDI György: Végtisztesség a cigányoknak. *Haladás*, 1946. június 6.

¹⁰ A népbíróági felelősségre vonások korabeli időszakában csak a legnagyobb helyi tömeggyilkosság tetteseit ítélték el az Orendy-ügyben (Magyar Országos Levéltár, NOT XX-4b-7841-1946). Két másik ügyet, amelyek Doboz, Lengyel településeken történtek, tíz évvel később, 1956–57-ben tárgyaltak.

¹¹ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban: PIL) MKP-gyűjtemény, 274. f. 15/42. ó. e. 23.

és zsidókat a helyi Termelési Bizottság rendelkezésére rendőri kísérettel hajtották ki kényszermunkára, a korábbi rendeletekre hivatkozva (hét hold cirokot kellett betakarítaniuk).¹²

A történet – némi késéssel – azért kerülhetett a sajtó figyelmébe, mert az érintettek között zsidók is voltak. Egyrészt volt „írastudó” ember, aki hírt adhatott a gyalázatról. Másrészt az ő esetükben a környezet természetellenesnek tekintette a nyilas jogszabályok érvényesítését a rendszer bukása után.

A zsidóellenes, fasiszta, diszkriminatív jogszabályok döntő többsége a korábbi emancipáció „visszacsinálását”, a zsidók állampolgári jogegyenlőségének megszüntetését, elnyomását, megalázását szolgálták. A felszabadulás, a szövetséges hatalmak győzelme újból biztosította egyenlő jogait, a korábbi emancipáció garanciáit.¹³

A romák túlnyomó része a falvakban, mezővárosokban vagy azok környékén erdőkben, mezőkön, nyomortelepen élő csoportjai viszont korábban sem jutottak az emancipáció lehetőségéhez, az állampolgári jogegyenlőségig, a jogállam védősancai közé. (Ez alól csak a városlakó zenészek, iparosok, üzemi munkások, kereskedők szűk csoportjai voltak kivételek.) Nem született jogszabály a romák korábbi üldöztetéseinek jóvátételére, állampolgári jogegyenlőségük megteremtésére vagy deklarálására. Igaz, az 1946. évi I. törvénycikk előírta: „Az állampolgárok természetes és elidegeníthetetlen jogai különösen: a személyes szabadság, jog az elnyomatótól, félelemtől és nélkülözéstől mentes élethez [...] a személyi biztonsághoz [...] a munkához és méltó emberi megélhetéshez, a szabad művelődéshez való jog [...] Ezekről a jogokról egyetlen állampolgár sem fosztható meg törvényes eljárás nélkül és e jogokat a magyar állam valamennyi polgárának minden irányú megkülönböztetés nélkül a demokratikus államrend keretein belül egyformán és egyenlő mértékben biztosítja”.¹⁴ Az 1946. évi X. törvénycikk büntetőjogi szankciókat is rendelt az emberi jogokat sértő hivatalnoki intézkedések megtorlására.¹⁵ Ezek az általános deklarációk azonban, mint a továb-

¹² Az eset 1945. május végén történt. Lásd PARRAGI György: *Zsidók és cigányok. Képes Figyelő*, 1946. március 9. Idézi: SZITA Szabolcs (szerk.): *Tények, adatok a cigányok háborús üldöztetésének (1938–1945) tanintézeti feldolgozásához*. Magyar Auschwitz Alapítvány–Holocaust Dokumentációs Központ–Nyugat-Magyarországi Egyetem Soproni Tanárképző Intézete, Budapest, 2000. 69.

¹³ 1946. évi XXV. törvénycikk a magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről. 1946. nov. 8. *Magy. Közt. Tvtára* 1945–46. p.: 236

¹⁴ Magyarország államformájáról 1946. jan. 31. In: Dr. AUER György (szerk.): *Magyar Köztársaság Törvénytára, 1945–46*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1947. 101.

¹⁵ Az emberi alapjogok hatályosabb védelméről. Uo. 153.

biakban látni fogjuk, szinte egyáltalán nem hatottak a romák sorsára, helyzetére.

Mária Terézia császárnő rendeletei óta a romák a falvakban bizonytalan kapcsolódású, alávetett, „megtűrt, gyanús idegenként” éltek. Kollektív jogaik nem voltak, a hivatalosan hirdetett „államcél” etnikai létük, „különállásuk” megszüntetése volt, miközben bőrszínük, gyakran nyelvük, települési elhelyezkedésük különbözött a tőlük idegenkedő, előítéletes és fensőbbbségtudattal bíró környezettől, amely alig volt befogadó és ugyanakkor érdekelt is volt az alá-fölérendeltségi helyzet fenntartásában. A romák korábbi presztízsét és megélhetését biztosító mesterségeiket jórészt elértéktelenítette a nagyipar gépi tömegtermelése.¹⁶

Társadalmi helyzetüket a tömeges mélyszegénység és a létbiztonság hiánya jellemezte. Ez meghatározta azt is, milyen közszolgáltatásokat tudtak igénybe venni: az ekkor már több mint hatvan éve érvényben lévő kötelező népoktatás előírása ellenére a falusi romák nagyobb része analfabéta volt. A községek általában nem „pazarolták a pénzt” a romák oktatására, így mobilizációs esélyeik minimálisak voltak. Nyomorukat igen ritkán enyhítették a hivatalos szociálpolitika eszközeivel. Általában nem jutottak el hozzájuk az árvaellátásra, hadigondozásra (stb.) biztosított szerény források sem.¹⁷

Komolyabb községi közkiadást csak a „járványügyi megelőző tevékenység” jelentett, amely általában a romák jog nélküli, alárendelt, „tiszátalan” mivoltát demonstráló rítus volt: a férfiakat, a nőket és az időseket fegyveres hatósági kényszerrel kopaszra nyírták és nyilvános kényszerfürdetésben részesítették. (A háború, a lövészárók, a koncentrációs tábor a tifusz melegágya volt. A környezet félelme a betegségtől még gyakoribbá tette ezeket az atrocitásokat, miközben alig volt különbség a tetveség, a tisztaság területén a többi falusi szegény és a romák között.)¹⁸

Az új rendőrség, átvette a korábbi csendőrség cigánynyűző gyakorlatait, lévén a falusi környezet továbbra is ezt várta. Ezt a „feladatot” rendőri bűnüldöző, vagy bűnmegelőző „szakkérdésnek” tartották. Erre különösen a háborút követő bizonytalan helyzet, az eldurvult közállapotok, a szétszórt löfegyverek, a banditizmus okozta félelmek miatti bűnbakkeresés szolgáltatott indítékot. De a „teljesítménykényszer”, az

¹⁶ Erről részletesebben lásd BÁRSONY János: *Historia Romani* oktatófilm-sorozat. Romédia Alapítvány, 2006.

¹⁷ Interjúk: Doboz, Vép, Püspökladány, Sárospatak, Salgótarján, Zalaegerszeg, Újfehértó, Bedő stb.

¹⁸ BERNÁTH Gábor (szerk.): *Kényszermosdatások a cigánytelepeken (1940–1985)*. Roma Sajtóközpont, Budapest, 2002.

új hatalom erejét demonstráló szándék is vezette a rendőrséget a védekezésre képtelen és szolidaritásra alig számítható, előítéletekben kollektíven bűnözőnek, „vadembernek” feltételezett, „féken tartandó” romákkal szemben.¹⁹

Az új rendőrség átvéve a korábbi gyakorlatot, fenntartotta a telepi vajdarendszert a falvakban. Ez azt jelentette, hogy a helyi rendőrpapancsnak kinevezte a „vajdát”: a „telepfelelőst”, az „egészségőrt” (helyenként különféle elnevezése volt e jogon kívüli „jogintézménynek”), aki köteles volt továbbítani a hatóságok rendeleteit, előírásait, elvárásait. Jelentenie, besúgnia kellett, ha szabálytalanságot, bűncselekményt észlelt, vagy idegen cigányok tűntek fel a telepen. Felelős volt a cigányok mozgósításáért közmunkákra vagy rendezvényekre.

A „vajdákat” zsarolással, kedvezményekkel, hatósági védelemmel vagy pénzzel vették rá feladatuk ellátására a rendőrök. A vajdák persze sokszor éltek vissza hatalmukkal, besúgták saját vagy családjuk, barátaik aktuális ellenségeit, vitték rájuk a tetűirtókat, s vítették el őket fizetség nélküli közmunkára. Ez kényelmes volt a külső hatalomnak, hiszen mentesült a „fárasztó” telepi munkától – a jogállamhoz, az állampolgári egyenjogúsághoz azonban semmi köze sem volt.²⁰

A cigányok érdekképviseléttel, kommunikációs érdekmegjelenítő lehetőségekkel, politikai vagy egyházi szervezettséggel, szövetségesekkel nem rendelkeztek. Társadalmi presztízsük minimális volt, mindennapi helyzetüket meghatározó jogait bármikor kétségbe vonhatták. Kiszolgáltatottak voltak környezetük és a hatóságok önkényének.

Az új demokráciának „eszébe sem jutott” – az általános jogi deklarációkon túl – e helyzeten érdemben változtatni. A közvélemény évszázadok óta „természetesnek tartotta” a romák alárendelt, kiszolgáltatott, jogon kívüli helyzetét.

A romák kunyhói legtöbbször idegen tulajdonban lévő (községi lemelőkn, nagybirtokosok tulajdonában, vagy más „szívességi használatú”) telkeken álltak, gyakran több évszázad óta. Ha a földbirtokosok érdeke úgy diktálta, bármikor földönfutóvá, „vándorcigánnyá” tehették őket. Sokszor történt „áttelepítés” – például akkor, amikor a

¹⁹ BÁRSONY János: A cigányság és a rendőrség kapcsolatának történelmi összefüggései. In: CSÁNYI Klára (szerk.): *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához*. COLPI, Budapest, 1997. 319–332.

²⁰ BÁRSONY János: Magyarországi cigány közösségek közigazgatási szokásai (a vajdák egykori és mai szerepe). In: DEMETER ZAYZON Mária (szerk.): *Másság – azonosság. Kisebbségismereti előadások, 1.* Budapest, 1994. 67–72.

település fejlődése értékessé tette a telkeket, vagy a korábbi vályoggyödörkből halastavat létesítettek, vagy éppen a közlegelőt állategészségügyi érdekből meg akarták „tisztítani”. Ilyenkor a kunyhókat összedöntötték, és a roma családoknak megengedték, hogy más, értéktelen területen építsék újra a telepet. (Ezért volt a telepek jó része árvízzel vagy belvízzel fenyegetett területeken, vagy szeméttelep mellett.) Az építkezéshez esetleg szalmát, vályogvetési lehetőséget és néhány gally összeszedésére engedélyt adtak nekik. Ebből következően az elkészült lakóhelyek is tükrözték az ideiglenesség, a bizonytalanság „építészeti” jellegzetességeit.

Ha egyes telepi közösségek – vagy csak egy személy is – konfliktusba kerültek környezetükkel, ez gyakran az egész közösség elűzéséhez, kunyhóik lerombolásához, felgyújtásához vezetett, vezethetett.

A kóbor cigányok elleni korábbi megkülönböztető kényszerintézkedések alkalmazásakor a helyi hatóságok a csendőrök mindenkorai „értéktételére” bízta annak eldöntését, ki kóbor vagy vándorcigány. (Ilyen intézkedés volt például a lakhelyváltoztatás tilalma, a toloncolás, az internálás, a keresménnyel való rendelkezés tilalma, az iparendély és a kereskedelmi engedély tilalma, a cigányigazolvány, a vásárok látogatásának tilalma, a lótartás tilalma, a hatóság előtti tanúságtétel érvénytelensége, a közlegelőn lévő lakóhely tilalma, a kényszerszermunkára, közmunkára való igénybevétel.) Így alakult ki a csendőri szóhasználatban a „letelepült kóbor cigány” fogalma.²¹ Ez minden romára érvényes lehetett, akinek kunyhója nem a saját tulajdonú telkén állt és „ideiglenes építménynek” tűnhetett (vályogviskó, földbe vájt kunyhó, cölöpépítmény stb.) Akkoriban – mint a fentiekből kiderül – a nagyobb részük ilyen építményekben lakott.

Az új demokratikus államban tehát megkérdőjeleződhetett a korábbi rasszista, diszkriminatív jogszabályok további érvényesülése, hatálya, de e „jogbizonytalanság” nem tartott sokáig.

A háborút követő „történelmi igazságtételi program”, a földosztás idején a romák többsége falvak szélén, vagy azoktól pár kilométer távolságban lévő telepeken élt. Megélhetésüket elsősorban a nagybirtokokon végzett idényjellegű mezőgazdasági munka (summás munka), erdőfenntartási bérmunka, a községnek végzett pásztorság, mezőgazdasági napszámmunka (elsősorban munkacsúcsoknál: aratás, cséplés, szőlőmetszés,

²¹ Lásd részletesebben POMOGYI László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Osiris Kiadó–Századvég Kiadó, Budapest 1994; PURCSI Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004.

vad hajtása, gyümölcsszüret, kapálás), vályogvetés, helyi építési bér munka adta. Ezen kívül a „keresztkoma” parasztnak részére személyes, alá-fölérendeltségen alapuló kiegészítő házi munkákat végeztek (ez lehetett többek között favágás, meszelés, trágyahordás, kertkapálás, nagymosás, tapasztás), általában értéken aluli természetbeni fizetségért (avas szalonna, száraz kenyér, beszáradt befőtt, használt ruha stb. gyakran volt egésznapos munka fizetségé). A patriarchális viszony azonban azt is jelentette, hogy a kora tavaszi ínség idején a roma család számíthatott a „koma” segítségére, alamizsnájára, kölcsönére. A romák voltak a munkaerőbővel bíráló falvak olcsón igénybe vehető munkaerő-tartalékserege.²²

Földosztás

Az 1945. évi VI. törvénycikkkel megerősített, az Ideiglenes Nemzeti Kormány 600/1945. ME. számú, 1945. március 15-én kibocsátott rendelethe²³ szólt a földosztásról és az ezzel kapcsolatos eljárásról: „A nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról”. A rendelet 1. §-a, amely a jogszabály célját ismerteti, azt tartalmazza: „a földesúri birtokok parasztkézre adása [...] megnyitja [...] a felemelkedés útját [...] az évszázadok óta elnyomott magyar parasztság előtt...”. A jogszabály 35. §-a előírja, hogy „A kiosztásra kerülő földekből kisgazdaságok létesítésére földhöz juttatandók a gazdasági cselédek és mezőgazdasági munkások”, a 36. §-a pedig azt, hogy „Előnyben részesítendő igényjogosult [...] 3. Akinek három, vagy ennél több gyermeke van”. A 37. § szerint házhelyhez juttathatók családos és vagyontalan magyar állampolgárok, akiknek lakhelyükön lakóházingatlanuk nincs. A rendelet 38. §-a szerint „Ki kell zárni az igénylők közül [...] 5. akit a helyi Földigénylő Bizottság 2/3-os szótöbbséggel juttatásra alkalmatlannak talál”. A jogszabály 48. §-a alapján a Községi Földigénylő Bizottság feladata az igényjogosultak nyilvántartásba vétele, a község határában lévő elkobzás vagy megváltás alá kerülő földek összeírása, a felosztási terv készítése és közreműködés a földbirtok felosztásában. A bizottság tagjait a földigénylők maguk közül választják.

Ha az előzőek fényében a cigányok földhöz, házhelyhez juttatásának ügyét vizsgáljuk, elsőként megállapíthatjuk, hogy a rendeletet haszná-

²² Az erre vonatkozó interjúkat lásd BÁRSONY János–DARÓCZI Ágnes: *Pharrajimos*. I. m. 1. jegyzet.

²³ *Magyar Köztársaság Törvénytára, 1945–46*. I. m. 23–35.

ló, alkalmazó, végrehajtó kisbirtokos és mezőgazdasági cseléd, azaz a rendeletben megnevezett „magyar parasztság” döntően nem tartotta maga közül valónak a helyi, jórészt mezőgazdasági munkából élő cigányokat. A romák mezőgazdasági cselédi vagy földmunkási „jogviszonya” sem volt egyértelműen rendezett. Így általában fel sem merült, hogy a jogszabály rájuk is vonatkozhat. Az első paragrafus erre még jogi hivatkozást is teremtett.

Korabeli szórványos adatokból megállapítható, hogy a falusi romák maximum 5–6%-a jutott a földosztás során termőföldhöz vagy házhelyhez. (Például földdel rendelkezett 1947-ben Hajdú megye központi járásában 20 család, összesen 58 kataszteri holddal. A felmért családok száma 341, amelyben 1680 fő él. Egy roma tulajdonosra 2,9 hold jutott, a felmért családok 5,9%-ának volt földje.)²⁴ A földhöz jutottak általában sokgyermekes, hadifogoly családdal rendelkező, a falusiakkal az átlagnál jobb viszonyban lévő, erősen asszimilálódott szegény családok voltak, akikkel kapcsolatban a szolidaritás, a sorsközösség áttörte az előítéletek korlátait.²⁵ Ami pedig a házhelyjutást illeti: ezt nem előírásként hirdette meg a jogszabály a falusi nincstelenek, hajléktalanok számára, csak megengedően lehetőséget biztosított rá, ha ez a Földigénylő Bizottságokban részt vevők és az általuk képviselték „óhaja”. A cigányok esetében azonban ritkán lehetett ilyen szándékkal találkozni.

A falusi előítéletes közgondolkodás a „nem szokta a cigány a szántást” közmondással utasította el a roma földosztás gondolatát. Meg azzal, hogy a nincstelen roma úgysem tud mit kezdeni a földdel. Se tapasztalata, se szerszáma nincsen hozzá. Persze a volt uradalmi cselédeknek, agrárproletároknak sem volt gazdálkodásszervezési tapasztalatuk, nem voltak szerszámaik, de ők a szerszámokat is megkapták a földosztó rendelet betartásával, a földdel együtt. A cigányok erre nem számíthattak.²⁶

A Községi Földigénylő Bizottságok tagjait a földet igénylők választották, és általában a falu kisparaszti közvéleményét képviselték. A rendelkezésre álló földterületből minél nagyobb rész megszerzése volt a céljuk, és így a képviseleti elv alapján, érdekeik szerint jártak el. Ez azt is jelentette, hogy érdekük volt a jelentkező „idegennek tartottak”, hozzájuk nem tartozók kiostálása. Erre lehetőséget a jogszabály 38. §-ának idé-

²⁴ GYERGYÓI Sándor: *Kirekesztéstől a beilleszkedésig*. Mozaik Kiadó, Debrecen, 1990. I. k. 189–191.

²⁵ Interjúk: Hajdú-Bihar, Tolna, Baranya, Szolnok megyékből.

²⁶ Lásd az előző interjúkat.

zett bekezdése adott, amely szerint a bizottság 2/3-os döntéssel „érdemtelenné nyilváníthatott” bárkit. A helyi közvélemény kollektív előítélete, ellenszenve ezen a módon érvényesülhetett.

A romákra mint a falvak olcsó munkaerőseregére a földosztás idején új szükségletek kielégítése is hárult. Az újonnan földet kapott birtokos családok jó részében a munkabíró férfiak a fronton vagy hadifogságban voltak; az ilyen családoknak szükségük volt a napszámmunkára a földjük megműveléséhez. Bérest nem lehetett kapni, hiszen ők is birtokosok lettek. Pénz sem lett volna a bér munka árán történő megvásárlására. Ha nem marad az olcsó roma tartaléksereg, reménytelenné vált volna az új birtokosok helyzete. Az állami nagybirtokok megműveléséhez szintén bér munkásra volt szükség; erre az új gazdák nem vállalkoztak. Csak a továbbra is nincstelen csoportok, elsősorban a cigányok jöhettek számításba. (A háború utolsó éveiben ezek a gazdaságok kényszermunkás-ként már tömegesen „alkalmaztak” roma munkaerőt.)

Tehát összegezve elmondhatjuk, hogy az agrárproletárként élő romák, a kisebbség meghatározó csoportja, társadalmi igazságtétel helyett újabb igazságtalanság áldozata lett. Kimaradt a földosztásból. Ez meghatározta további helyzetüket a termelőszövetkezetek alakulása, működése során, majd a rendszerváltozás után a kárpótlásból való kimaradással máig. Ezt az igazságtalanságot magának a jogszabálynak a szövege, tehát politikai döntés, illetve a korabeli falusi előítélet-rendszer és érdekviszonyok okozták.

Kollektív felelősség

A mezőgazdaságon túl a háború utáni falusi újjáépítési konjunktúra ugyancsak munkalehetőséget teremtett a helyi építkezéseken, romeltakarításokon, illetve az új gazdák portáinak építésénél a romáknak – vályogvetőként, tapasztóként, útjavítóként, erdőmunkásként, építőipari napszámosként. Néhány közösség mobilabb, szerző-mozgó életformát még ismerő csoportjai bekapcsolódtak az elviselhetetlen infláció és a falusi kereskedelem jó részének megbénulása miatt kialakult batyuzó üzletelésbe és határvidéki árucsempészetbe. Ennek kockázatait a parasztok kevésbé merték vállalni (több volt a veszítenivalójuk), ugyanakkor az első időben az életlehetőségek fenntartásához mind a falvakban, mind a városokban nélkülözhetetlen volt. Az új rendőrség romaellenes attitűdjének folytatódásában e folyamat általánosítása, a kollektív felelősség „korszelleme” is közrejátszott.

Ugyancsak a kollektív felelősség „korszelleme” indította el a hazai németység kitelepítését (a szövetséges hatalmak döntése alapján), illetve a szlovák lakosságcserét. De már korábban sok Erdélyből menekült székely, csángó került az országba áttelepüléssel, illetve menekültként.²⁷

A német kisebbség által sűrűn lakott területeken (Tolna, Baranya, Dél-Somogy, Fejér, Pest megyék) az erőszakos kitelepítés után több tízezer lakóház, birtok maradt üresen, illetve lelt új gazdára. Ezeket általában az erdélyi és szlovákiai bevándorolt magyarok, részben a más vidéken igényjogosult, de földhöz már nem jutott volt gazdasági cselédek (új gazdák) kapták meg. A gyengébb minőségű, rosszabb fekvésű, állagú porták közül többet a környékbeli nincstelen romáknak is juttattak. (Alsószentmártonban például a németek elhurcolása után a falu maradék sokác lakossága behúzódtott a központ jó minőségű portáira. A külső, gyenge minőségű épületeket megkapták a környék erdei nyomortelepén élő, a nyilas uralom alatt különösen sokat szenvedett nincstelen beás romák.)

A sors különös fintora, hogy bár a romák ellen elkövetett népellenes bűnök ügyében nemigen működött az igazságtétel, a cigány muzsikusok a vendéglőkben, a szórakozóhelyeken csak az Igazoló Bizottságok pecsétetes papírjának felmutatása után végezhatték kenyérkereső munkájukat. Később megbízhatóságuk igazolására még szakszervezeti tagságukat is igazolniuk kellett.²⁸

Az 1946. évi magyarországi zsidópogromokhoz hasonlóan találkozhattunk cigánypogromokkal is. Ezek nem kaptak országos nyilvánosságot, csak a helyiek tudatában élnek tovább. Áldozataik leggyakrabban a náci koncentrációs táborokból telepeikre visszatért családok voltak, akikről a környezet azt gondolta, hogy már „megszabadult tőlük”. Kis vagyonkájuknak lába kelt; elhurcolóik továbbra is a falu vezetői voltak, akik tartottak a számonkéréstől, ezért el akarták üldözni áldozataikat, tettük tanúit. Ilyen eseményre került sor 1946-ban Kisbicsérdén és Baksán (mind a kettő Baranya megyében található).

Baksán a romák a falutól másfél kilométerre lévő putritelepen laktak. Vízet a faluból kellett hozniuk, amiért a gazdák pénzt követeltek. A cigányokat egy idő után nem engedték be a faluba, amiért ők méltatlan-

²⁷ Az 1945. május 14-i pártközi értekezleten a svábok, pontosabban a „volksbundisták” kapcsán is felmerült a munkatáborok és az egy helyre telepítés gondolata. (HORVÁTH Julianna–SZABÓ Éva–SZÜCS László–ZALAI Katalin (szerk.): *Pártközi értekezletek. Politikai egyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003. 46–69. A második világháború alatti romániai lakosságcsere tervekről lásd VIOREL ACHIM: A második világháború éveit alatti román lakosságcsere tervekről. *Múltunk*, 2007/4. 4–17.

²⁸ Lásd Kürti László bevezetőjét a *Romák a cigányvárosban. Történeti és dokumentumfotó kiállítás a lajosmizsei romákról* című munkában (Lajosmizse, 2005. 2.)

kodtak. Ekkor egy éjszaka a falusiak rájuk gyűjtötták a házaikat. A menekülőket dorongokkal, kapákkal ütlegették. A cigányoknak menekülniük kellett a faluból.

Kisbicsérden 1944 tavaszán a falu cigánytelepére, gettóba gyűjtötték össze a környékbeli romákat. Innen vitték őket a komáromi erődbe, majd Németországba. A visszakerült helybéli cigányok azzal fenyegették, hogy tetteik miatt feljelentik a helyi bírót és társait a hatóságoknál. A következő éjszaka a cigányok házait felgyűjtötták, a menekülőket szintén megverték. A romák itt is elmenekültek az erőszak elől.²⁹

Dilemmák a cigányság politikai és közigazgatási megítélésében

A front elvonulását követően nyitott kérdés volt az újból beinduló, illetve átalakuló helyi, megyei közigazgatás számára az, hogy merre fordul a „cigányügy”. Részesülnek-e rehabilitációban, némi jogi elégtételben és védelemben az üldözött cigányok – a zsidókhoz hasonlóan? Elismerik-e polgári jogait? Vagy pedig fennmarad jogon kívüli helyzetük, kiszolgáltatottságuk, üldözésük a Horthy- és legutóbb a nyilas érához hasonlóan? Érvényben maradnak-e a korábbi (vándor)cigányellenes rendeletek? Milyen teendőik vannak ezzel összefüggésben a hatóságoknak?

A hivatalnoki kar káderei közül többen érintettek voltak a cigányüldöző intézkedések szervezésében, végrehajtásában, a romák munkatáborokba, gettókba zárásában, összegyűjtésében és internálásában, Németországba hurcolásában, vagyontárgyaik széthordatásában. Számukra az 1945-től kezdődött igazolási eljárások miatt mindez egzisztenciális probléma volt. A központi közigazgatás viszont sokáig nem foglalkozott a kérdéssel, más, „fontosabb” ügyek kötötték le a figyelmét. Így a helyi és megyei szint „magára maradt” a kezelés gondjával.

A választásokon többségbe került Független Kisgazdapárt, illetve a Nemzeti Parasztpárt és a katolikus pártok is elsősorban a paraszti és tulajdonosi rétegek érdekképviselését tekintették hivatásuknak. A városi munkásságot képviselő, „rendszerváltó hevületű” Szociáldemokrata Pártot és a hasonló motivációjú Kommunista Pártot szintén közömbösen hagyta a falusi cigányság üldöztetése, jogfosztottsága, és egyáltalán a léte. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság sem forszírozta a problémát. Ezek

²⁹ A szerző interjúi a két faluban élő romákkal. A pécsi járási tanács 1957. augusztus 7-i jelentését László Mária hagyatékából idézi SÁGHY Erna: *A magyarországi cigányság története a Holocausttól az 1961-es párthatározatig – a politika tükrében.* (Szakdolgozat.) ELTE BTK, 1996. 38.

a tények és érdekek, illetve a roma érdekképviselet, sőt, nyilvános érdekmegfogalmazás teljes hiánya határozták meg a politikai és közigazgatási vezetés „csendben maradását” a kérdésben.

A dilemma megoldása érdekében elsőként (a korábban Marcaliban cigány katonai kényszermunkatáborral is rendelkező, a romák internálásában, Komáromba, illetve németországi lágerekbe hurcolásában közreműködő) Somogy vármegyében léptek.

„Kísérleti léggömbként” a *Somogy Vármegye* című lap 1945. június 30-i számában megjelent egy nem szignált, tehát szerkesztőségi álláspontot képviselő, cigányellenes pamflet. Szerzője (vagy szerzői) személtette a városban sétáló, moziba is beülő romák látványát. „Alulról jövő” kezdeményezésként azt írta (írták): „Kérjük tehát a hatóságokat – gyorsan, erélyesen vessenek véget a kóbor cigányok egyre veszélyesebb garázdálkodásának! Van elég építeni való az országban, szükség van az erős munkáskézre, a munkatáborok szigorú fegyelme dologra tudja szoktatni ezt a léha, alávaló társaságot.”

A várt indulatos reakciók vagy egyetértő bölintások elmaradtak. Ezután az ügyet megtárgyalták a vármegye és a város illetékesei, s ennek alapján Somogy vármegye és Kaposvár nemzeti bizottsága feliratot küldött a miniszterelnöknek címezve:

„Somogy vármegye Nemzeti Bizottsága [1945.] november 17-én tartott ülésében kimondotta, hogy felír a Magyar Kormányhoz, miszerint a Magyarországon kóborló cigányok ügyében országos rendelkezést hozni szíveskedjék, illetve törvényt arról, hogy a kóborló cigányokat az országból telepítsék ki, illetve eltávolításukról valamiképpen gondoskodás történjék.

Felkérem Miniszterelnök Urat, hogy a fenti határozat értelmében ezen régóta vajúdó kérdést valamiképpen rendezni, s a végleges megoldás ügyében a szükséges intézkedéseket megtenni szíveskedjék.”³⁰

A vármegyei felirat „megoldási javaslata” a romák kitelepítésére az országból, az eddigi cigánypolitikai gyakorlathoz képest nóvum volt. És persze lehetetlenség is. Hová gondolhatták a kezdeményezők a kitelepítést? Németországba? A Szovjetunióba? Másfelől a kóborló fogalom amorf volta – ha akarom, a romák 80%-a, ha akarom csupán pár, az országba most beszökött ember „kóborló” – lehetővé tette volna a „menekülést” az esetleg bekövetkező, ingerült, felháborodott kormányzati reagálás esetén.

³⁰ A dokumentumot Máté Mihály bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton is köszönök.

A Dunántúlon a végéhez közeledett a földosztás. Éppen hazatértek már a németországi koncentrációs lágerekből: Dachauból, Buchenwaldból, Natzweilerből, Rawensbrückből, Bergen-Belsenből a túlélő romák. Ugyanolyan fogolyigazolvényaik voltak, mint a túlélő zsidóknak. Néhányukat nyilván arról is felvilágosították, hogy vége a náci üldözésnek, velük igazságtalanság történt, és akik azt elkövelték, azok bűnösök. A velük való szembesülés igen nehéz lehetett.

Nyilvánvaló, hogy a fensőbbség állásfoglalásának, iránymutatásának kiprovokálása lehetett a cél – ami nem járt eredménnyel. A felháborodott reakció elmaradása azért pontosan jelezte: a romák helyzete, a velük történetek nem izgatják a pesti urakat és elvtársakat. Lehet folytatni a következő intézkedésig a Horthy-érában folytatott, szokásos „kezelési módokat”.

A levéltári anyagból nem sikerült megállapítanom, hogy – a kényes kérdés felvetése után – a Miniszterelnökség vagy a Belügyminisztérium a további tudakozódás útját választotta-e, vagy esetleg visszautalta a dolgot a feladónak. Mindenesetre a megyei alispán S-6102/1-1946. számú intézkedésével 1946 elején adatokat és javaslatokat kért a járási főjegyzőktől a „cigánykérdés megoldása” tárgyában.³¹

Először a kaposvári járás főjegyzője válaszolt. Levelében megállapította, hogy „a korábbinál kevesebb kóbor cigány járja a falukat”; „el-lopnak mindent, amit tudnak, a letelepedett cigányok munkakészsége még a múltban tapasztalt mérvűnél is kisebb”. „Megállapításom az, hogy a cigányokat a dolgozók társadalmába beilleszteni csak kényszereszközökkel lehetséges, ilyen kényszereszköz egyedül az erős őrzés alatt levő munkatábor lenne.”³²

Másodiknak az igali járás főjegyzője, dr. Fehér Kálmán küldte jelentését: „...járásomban kóborló cigány ritkán akad. Letelepedett cigányainknak semmit nem változott a magatartásuk [...] Az orosz katonasággal és a feketézőkkel folytatott csereberélésnek fő közvetítői [...] Javaslom, hogy ezeknek, akik nem végeznek közöttük hasznot hajtó munkát, semmiféle hatósági jegy, vagy juttatás ne legyen kiadva, ezzel munkára és állandó letelepedésre lennének kényszerítve.”³³

Harmadiknak Csurgó nagyközség bírása, Horváth József reagált. A Mező utcai muzsikustelepről ezt írta: „meglehetősen dologtalanok,

³¹ Lehetséges, hogy az alispán fellépését az motiválta: Somogy vármegye aggódott a várható „fűlön csípés” miatt a beinduló és nagy propagandát kapott népbírósi eljárások láttán, és ezért a kezdeményezői felelősséget – „balhét” – igyekezett helyi szintre terelni.

³² Somogy Megyei Levéltár, 761/1946. február 27. (Máté Mihály szíves közlése.)

³³ Uo. 888/1946. március 2.

jórészt feketézésből és lopásból élnek”. Míg „a Csicsói utcaiak már rendesebbek, mert napszámos munkát végeznek...”. A konklúzió: „Javasoljuk, hogy zárassanak ki a cigányok a közellátásból, mert így tudjuk kényszeríteni őket a munkára, aki pedig lopásból él, illetve rajtakapják, munkatáborba helyeztessék el, ha pedig nem használna az előbbi eljárás, akkor javasoljuk külön e célra kijelölt helyre való kitelepítésüket.”³⁴

A negyedik a barcsi járás főjegyzője volt. Úgy vélte: „a cigányügy semmit sem változott, kóborolnak, koldulnak, egy-két esettől eltekintve mindenféle munkától irtóznak, ragályterjesztők, lopnak...”. Véleménye szerint, a legszigorúbb rendszabályok igénybevételével, munkára kellene őket kényszeríteni. A szétszórtan élő cigányokat úgynevezett cigánytáborokba kellene csoportosítani: „A tábort a cigányok, csak külön engedéllyel, vagy munkavállalás céljából hagyhatják el...” Továbbá: „Szigorúan utasítani kellene a községek lakosságát, hogy a kolduló cigányoknak a legszigorúbb büntetés terhe mellett nem szolgálható ki sem élelmiszer, sem szeszesital...”; „Cigányokra a legszigorúbb szesztilalom lenne életbeléptetendő...”. A 16 éven aluli és 60 éven felüli cigányoknak csak külön engedéllyel tenné lehetővé a cigánytábor elhagyását, „miután ezen korúak munkára úgy sem alkalmazhatók...”³⁵

A szigetvári járás jegyzője, dr. Kékesdy Nándor jelentéséből kiderül, hogy „Körülményeik csak a földhöz juttatottaknak változtak, kik igyekeznek a juttatott földet megművelni. Magatartása a többi cigánynak nem változott, ellenkezőleg, kihívóbb hangnemet használnak.” Javaslatai között szerepel a megrögzött és visszaeső bűnözők eltávolítása, a Lajosfa pusztai mezőgazdasági munkás beás cigányok részére házhelyek juttatása, a dologkerülő cigányok állami gazdaságban való foglalkoztatása – felügyelet mellett, nevelő módszer alkalmazásával. Szerinte hetenként egyszer egy dolgos, házzal, földdel, iskolás gyerekekkel rendelkező cigánynak „népies előadást” kell tartania arról, hogy a rendes, dolgos embert nem nézik le az országban, hanem házjuttatással megbecsülik.³⁶ *(Az alispánnak küldött jelentésben ez az első viszonylag emberséges felvetés.)*

A következő irat a csurgói járás főjegyzőjétől érkezett. Dr. Fóthi László jelentette, hogy „a kóborló cigányok állandó lakhelyváltoztatása és csavargása részben megszűnt, illetőleg csökkent, magatartásukban javulás tapasztalható”. Javaslat a folyamat véglegesítésére az „összevont telepítés”.³⁷

³⁴ Uo. 522/1946. március 9. – Arról nem szól a bíró, hogy a két dolog szükségképpen erősíti egymást: ha legálisan nem vehetnek élelmiszert, akkor lopnak. Vagyis az egyetlen jó megoldás szerinte a láger.

³⁵ Uo. 491/1946. március 19.

³⁶ Uo. 782/1946. április 1.

³⁷ Uo. 959/1946. május 16.

A hetedik jelentés dr. Bodonyi Dezső marcali járási jegyző tollából való. Megállapította, hogy a hadműveletek után a „cigánykérdésben” a járásban nem történt javulás. Szükségesnek tartotta az újjáépítési rendezés keretén belül „központi államhatalmi beavatkozással, összevonások után egy helyre tömörítésüket és munkára kényszerítésüket, a csavargás lehetőségének teljes megszüntetésével”.

Írásához felmérési adatokat is mellékel, amelyek tanulságos módon a korábban a cigányok egészére tett javaslatainak az ellenkezőjét támasztják alá. Eszerint a járás 16 jegyzősége és körjegyzősége területén tizennégyben élnek cigányok. Ebből háromban problémás a helyzete 168 főnek. Ők is ott laknak a községekben, de például koldulnak, vagy kiássák az elhullott állatokat. Ugyancsak megemlít 5 körjegyzőségi területen legalább 188 főt, akik kifogástalan magatartással, földművelőként, esetleg földtulajdonosként élnek.³⁸

Lehetséges, hogy a „cigánykérdésben” való hatósági eligazodást is „megkeverte” rövid időre a *Társadalmi Szemlé*ben Kálmán András haladó szemléletű elemző tanulmánya.³⁹ Az írás a cigányok állampolgári jogegyenlőségének, sőt nemzetiségi jogainak biztosítása érdekében emelt szót. Véleménye szerint a cigányság nagyobb része állandó munkavégzéssel már elindult az *(életmódbeli)* asszimilálódás felé (ezt akár alá is támaszthatja a fenti marcali járási felmérés). Problémát csak azok jelentenek, akik a falun önálló egységbe tömörülve alkalmi keresetből, rendszeres munka nélkül tartják el magukat (őket tekinti a szerző vándorcigánynak). Kétségtelennek tartotta, hogy a nem asszimilált cigányok problémája nemzetiségi kérdés és a vélt (valójában a húszas években érvényes) szovjet példa követésére hívott fel az ügyben.

A szerzővel nyilvánosan több mint tíz évig nem szállt senki vitába. A továbbiak fényében úgy tűnik: írását nyilvánvalóan magánvéleménynek tekintették.⁴⁰

³⁸ Uo. 585/1946. május 5.

³⁹ 1946. 8–9. szám. 656–658.

⁴⁰ Kálmán András ebben az időben az Országos Közegészségügyi Intézet adjunktusa volt; munkája nyomán szerveződött a nővérképzés megújulása Szegeden és Budapesten. 1947-ben a Népjóléti Minisztérium gyermekvédelmi főosztályvezetője lett. – Kálmán 1915-ben született, 1933–1937 között a Torinói Egyetemen tanult orvostudományt, bekapcsolódott a kommunista mozgalomba. 1937-től Spanyolországban harcolt a Garibaldi Nemzetközi Brigád orvosaként. A köztársaság összeomlása után Franciaországba emigrált, majd Svájcba menekült. Ott a magyar kommunista emigráció egyik vezetője, lapjának szerkesztője volt. 1945-ben hazatért és pártmunkára jelentkezett. Nyugati emigránsként komolyan vette a lenini nemzetiségi politika elveit, és természetesen nem ismerte annak 1930-as évek utáni „sztálini” szovjet elnyomó gyakorlatát. Így „naív módon” kommunistaként szállt síkra a romák nemzetiségi jogaiért. Ez is magyaráz-

A megoldás

Az országban a hadműveletek, a frontélet utóhatásaként, illetve a különböző légerek fertőzést kapott foglyainak hazatértével több hullámban, különböző helyeken kiütéses tifusz jelent meg. Két év elteltével azonban úgy tűnt, hogy ez lassan megszűnik. Ám ekkor hírek terjedtek el arról, hogy a kór Románia felől támad a keleti megyékben.

A közegészségügy falusi „frontjain” dolgozó körorvosok között – különösen 1941 után – általános „szakmai” véleményként terjedt el a cigányok genetikai alsóbbrendűségének, sterilizálásának, lágerbe zárásának, „felszámolásának” náci tanítása. A *Népegészségügy* című orvosi szaklapban ekkoriban több cikk is ilyen javaslatoknak adott hangot. (A romák járványterjesztéséről szóló előítélet már a középkortól „közvélekedés” volt.) A járványügy korabeli „megelőző szemléletét” illusztrálja továbbá a Magyar Rendőrség Vidéki Főkapitányságának félhavi helyzetjelentése is 1946 áprilisából: „Szabolcs vármegye területén egészségügyi szempontból rendőrségi beavatkozásra a gávai járásban és Nyíregyházán volt szükség, ahol a kiütéses tifuszjárvány megakadályozása végett a cigánytelepeken razziákat tartottak...”⁴¹ Tehát a kor rendőri vélekedésében a cigánytelepen a rendőri razzia a járvány megelőzés eszköze.

A Szatmár, Szabolcs, Hajdú, Baranya vármegyei források szerint hivatott, illetve kéthetente folyt a fertőtlenítés. Hosszú évtizedekig – jegyzem meg, méghozzá általában rendőri segítséggel. A fertőtlenítés során a ruhákat kifőzték, így azok többnyire használhatatlanná váltak; az emberek haját kényszerrel kopaszra borotválták. A fürdetésre gyakran közös sátorban vagy a szabad ég alatt került sor a falu közönsége vagy a rendőrök szeme láttára.⁴² A romákat sújtó megalázó kényszerfürdetések, a tömeges lekopaszítás gyakorlata a romák „tisztátalanságának demonstrálására” szervezett nyilvános szertatás volt (már korábban is). Az embertelen módon végrehajtott, autodafé jellegű rendezvényeket a környezet gúnykacaja kísérte. Ennek illusztrálásaként felidézzük az 1947-ben második kiadásban megjelent *Cigánytelepítés Csörögfalván* című falusi komédiát, amelyet ifj. Dezső Lajos követett el és Kókai Lajos adott ki. Ennek tartalma a következő: Csörögfalván olvassák a kormány rende-

hatja írásának „fogadtatását”. Kálmán Andrást 1949-ben letartóztatták; 1952-ben öngyilkos lett a koncepciók perek és törvénytelen eljárások miatt. (Az adatokat Feitl István bocsátotta rendelkezésemre.)

⁴¹ PIL 274. f. 11/6. ó. e. 238. Szig. Biz. 142 439/1946/IV. 12. BM.

⁴² BERNÁTH Gábor (szerk.): *Kényszermosdatások a cigánytelepeken 1940–1985*. Roma Sajtóközpont, Budapest, 2002.

letét, amely szerint az ideiglenesen ott tartózkodó cigányokat le kell telepíteni. Földet és házat is kapnak. Az egész falu felzúdul, mert a falusiak nem akarják, hogy cigányfalut építsenek Csörögefalva mellé. Mindannyian a bírót okolják. A srófos eszű bíró alig tudja lecsillapítani és hazaküldeni a haragos atyafiakat, de a nehéz esetet, sok nevetséges helyzeten át, mégis megoldja. Berendeli a cigányokat egészségügyi vizitre. Meg akarja borotváltatni, nyíratni, fürdetni a cigányokat. Ők „természetesen” nem bírják ki, inkább megszöknek, otthagyják a falut. Nagy a boldogság Csörögefalván. Éltetik a bírót, sőt újból meg is választják.⁴³

Hasonlóan jellemzi a helyzetet a *Somogy Vármegye* című lap 1947. szeptember 25-i számának *Miért lettünk 100 cigánnyal kevesebbek?* című cikke. A *rendőrség egy egész cigánykaravánt fogott el a monstre razzián* alcímű dolgozat szerint két községben egyre-másra tűntek el a tyúkok, libák, az udvaron felejtett háztartási cikkek. A lakosok a cigányokat gyanúsították, és kérték a rendőrség segítségét. A rendőrök 69 cigányt előállítottak a kaposvári rendőrkapitányságra. Közöttük voltak olyanok is, akiket köröztek lopás miatt. A lefogottak hozzátartozói hangosan méltatlankodtak az eljárás miatt. A legnagyobb sérelem reggel érte a cigányokat. A tiszti orvos utasítására lekopaszították mindannyiukat: férfiakat, asszonyokat, gyermekeket. A rendőrségi borbélyok erőszakkal végezték ezt, a romák tiltakozása ellenére. Ezután kézhez kapták az egész Somogy vármegyéből történő kitoloncolási végzést. A gúnyos hangú cikk a következőkkel végződik: „A cigányok pedig a kopasztással járó megsegyenítést annyira a szívükre vették, hogy elhatározták, soha többé nem teszik Somogy földjére lábukat. Tanulságul azt vonhatjuk le ebből az esetből, hogy kisebb tolvajok ellen sokszor többet ér a nyilvános megsegyenítés, mint bármilyen szigorú rendőri intézkedés, vagy törvényszéki eljárás.”

1947-ben – a fejezet elején említett – feltételezett járványveszély híre a központi közigazgatást is a „cigánykérdés rendezésére” indította. A Belügyminisztériumban február 26-án tartott országos alispáni, főispáni és polgármesteri értekezleten dr. Gaál Elek Szatmár vármegye alispánja beszédében elmondta: „Vármegyénk közegészségügyi állapota nagyon rossz. Elsősorban meg kell említenem, hogy 7000 lélekszámot kitevő cigánylakosságunk van. A cigánynegyedben állandóan kiütéses tífusz, illetőleg visszatérő láz (malária) járvány van. Nagyon fontos lenne ennek a betegségnek a kiküszöbölése...”⁴⁴

⁴³ Uo. 37.

⁴⁴ PIL 274. f. 15/32. ő. e. 34., 41., 53. – Nota bene az egyes számból nem a betegségek, hanem a cigánynegyed mint betegség kiküszöbölésére, illetve ennek szándékára is lehet asszociálni.

A közegészségüggyel kapcsolatban Hajdú megye alispánja legelőször szintén a cigánykérdést említette meg mint a vármegye megoldásra váró problémáját. „A hajdúhadházi cigányok között kiütéses tifusz lépett fel és most is zárlat alatt van a helység. Bár az orvosok szerint a fellépett betegség nem kiütéses tifusz, hanem visszatérő láz, mégis a hatóság közbelépésére van szükség a ragályos kór terjedésének megakadályozásában....”⁴⁵

Az értekezleten a Népjóléti Minisztérium kiküldöttje, Wilmon Gyula válaszolt a felvetésekre: „Mindenek előtt a cigánykérdésre vonatkozóan kell bejelentenem; az Alispán úr aggálya nem túlságosan veszélyes, mivel a kiütéses tifuszt sikerült lokalizálnunk, a járvány így megakadályozható. Az egyes tünetekről megállapítottuk, hogy nem is annyira tifusz, mint inkább visszatérő láz jelenségei, ami ugyan megkövetelte a maga áldozatait.”

Szatmár és Hajdú megyék törekvései kapcsán emlékeztetnünk kell rá, hogy területükön a romákat 1944 kora nyarától az orosz csapatok bejöveteléig jórészt gettóba zárva tartották a hatóságok. A bűnrészesek 1947-ben ott ültek a hivatalokban. Folytak az igazolási eljárások, elbocsátások, letartóztatások a népellenes, háborús bűntettek miatt. A korábbi „cigányügyi eljárások” legitimálása a túlélés miatt a régi hivatalnokok érdeke volt. A cigányproblémák „járványügyként deklarálása” ilyen célokat is szolgált.

A magas szintű belügyi országos értekezlet felvetését gyors – először talán átmenetinek tűnő – „belső”, nem nyilvános intézkedés követte. A vármegyék pár nap múlva kézhez kapták a 165 106/1947. III. 2. számú belügyminiszteri rendelkezést, amely dr. Szentgyörgyi István minisztériumi osztályfőnök aláírásával került a törvényhatóságokhoz. *A kóbor személyek hatályosabb ellenőrzéséről* címmel.⁴⁶ (A megyei alispánok minden település jegyzőjének megküldték.) A rendelkezés a csavargás elleni fellépés kapcsán sorolja fel érvényesnek a korábbi cigányellenes jogszabályokat. Indokként elősorolja: „Az utóbbi időben a kóbor személyek fokozottabb mértékben veszélyeztetik az élet- és vagyonbiztonságot. Ennek ellenére ellenőrzésük terén az erre köteles hatóságok és szervek tevékenysége ellanyhult. Kóbor személyeknek kell tekinteni mindazokat a keresetre utalt munkaképes egyéneket, akik munkakerülés céljából csavarognak. Ezekkel egy tekintet alá esnek azok a személyek is,

⁴⁵ A hajdúhadházi esetről később részletesen lesz szó.

⁴⁶ A Baranya Megyei Levéltárban található a vármegye alispánjának 018255. szám alatt iktatott példánya, amit Máté Mihály bocsátott a rendelkezésemre. Hivatkozik még rá POMOGYI László: i. m. 281. – A rendelkezés (belső utasítás) címének sajátos jelentésárnyalata van. Hiszen a cél a régi jogszabályok hatályosnak – hatályban lévőnek – nyilvánítása volt, nem pedig a hatékonyság problémájának megoldása.

akik bár nem munkakerülés céljából kóborolnak, de nem tudják igazolni, hogy rendes lakóhelyük van.” (Tehát a leirat a nem kóborlókra is vonatkozik: kiterjed mindazokra, akiknek nem „rendes” a lakóhelyük...) A jogszabály hivatkozik a korábbi cigányellenes előírásokra, például a 15 000/1916. BM és a 257 000/1928. BM rendeletekre, felszólítva a hatóságokat, hogy támogassák a rendőrséget ezek betartatásában. Ezek a jogszabályok a faji megkülönböztetést jelentették, jogfosztó jellegűek, így ellentétesek voltak a frissen aláírt párizsi békeszerződéssel és a fent ismertetett emberjogi, alkotmányosnak is tekinthető hazai törvényekkel.

A nem „rendes” lakású (telepi, putrilakó) romákat potenciális bűnözőnek, veszélyes embereknek tekinti a szabályozás, a csavargókhoz, munkakerülőkhöz, hajléktalanokhoz hasonlóan, de etnikai és „lakásminőség” alapon. De a szövegben magában nem ejtik ki a cigány szót, csak a jogszabályszámok rejtik a rasszista célt.

Nyilvánvaló, hogy a vélt járványveszély gyors intézkedést igényelt. Cigányügyben pedig ugyanerre a „megoldásra” a régi „jól bevált” horthysta intézkedések is megfeleltek. Ekkor véglegesen eldőlt a dilemma a romák polgári jogegyenlősége ügyében. De ez még csak a Belügyminisztérium belső intézkedése volt. A Népjóléti Minisztérium még vacillált a megoldási módok részleteiről.

A korabeli forrásokból úgy tűnik, hogy a népjóléti és belügyi kormányzat előbb országos cigányankéton próbálta meg a közös álláspontot kialakítani. Az egyik javaslat az *egészségügyi veszélyt jelentő személyek* új jogi fogalmának felállítása volt. Az ebbe a kategóriába eső egyének bizonyos polgári jogoktól (ilyen például a szavazati jog), kedvezményes juttatásoktól (élelmiszerpótjegyek stb.) bizonyos próbaidőre elestek volna, s a szabad mozgásukban rendőri felügyelettel lettek volna korlátozva.⁴⁷ A Népjóléti Minisztériumban készült megoldási javaslatot a belügy nem támogatta.

„Az 1947. április 28–29-én lefolyt tisztí-főorvosi értekezleten újból felmerült a »cigányok ügyének« rendezése. A múltban már sok javaslat hangzott el erre vonatkozóan, de megvalósulásuk elé mindig akadályok gördültek. A cigánykérdésnek nem csak közegészségügyi, hanem gazdasági, szociális, rendészeti és számos más oldala van és ezek egymástól nem választhatók el. A hatósági orvosok a legjobban látják a kérdés megoldásának halaszthatatlan sürgősségét, de az egészségügyi hatóságok egymagukban nem elegendők a szükséges sokoldalú kormányzati intézkedés előkészítésére. A feladat nehéz, de egyszerű hozzá kell fogni.

⁴⁷ GALAMBOS József dr.: Cigánykérdés megoldása. *Népegészségügy*, 1947/36. 1147.

Felvetjük a kérdést, nem volna-e lehetséges egy vármegyét, vagy akár csak egy járást kísérleti területté kijelölni és a helyi erők összefogásával, megpróbálni a cigányügyet nyugvópontra hozni?”⁴⁸

Végül a népjóléti kormányzat felhagyott újító terveivel és elfogadta a belügy korábbi álláspontját. Már csak a nyilvános kihirdetés mikéntje, a jogszabály „elrejtése”, az esetleges nemzetközi botrány elkerülésének módszere volt kérdéses, de erre is megtalálták a megoldást.

A belügyminiszter 1947. október 22-én 198 348/1947. IV. 1. BM számon kiadta rendeletét „a kiütéses tifusz elleni védekezés tárgyában”. Ebben többféle kérdésről volt szó. Így elrendelte a leginkább fertőzött keleti törvényhatóságokban a „veszélyt jelentő személyek” védőoltását, ruhájuknak tetvetlenítő szerekkel való impregnálását és a cigánytelepen élők, valamint a „kóbor cigányok”, továbbá az egyéb fokozott közegészségügyi felügyeletre szoruló lakosság (csavargók, koldusok, tömegszállások lakói stb.) megfelelő kezelésben részesítését. A védőoltások és tetvetlenítések, vesztegzárak végrehajtására karhatalmi segítséget is biztosított. A romániai tifuszciklus hazai elterjedésének meggátolására fokozott egészségügyi és rendészeti intézkedéseket írt elő: elrendelte a határsávban (20 km) szolgáló közalkalmazottak védőoltását és ruháiknak fertőtlenítő anyaggal való kezelését, fogdahelyiségek, rendőrlaktanyák és -őrsök rendszeres fertőtlenítését, a határsértők orvosi vizsgálatát és visszaküldését. A kishatárforgalomban átjárók névjegyzékét elküldették a lakóhelyi előjáróságoknak. (A honvéd határőrség szervei is ezt tették.)

Majd következett a „történelmi”, a régóta hiányolt központi cigányügyi állásfoglalás, intézkedés: „Valamennyi rendőrhatalóság vezetőjének figyelmét külön is felhívom a 257.000/1928. BM számú rendelet rendelkezéseire.” Ezzel a belügyi kormányzat (a kivételes, járványügyi rendeletet alibiként használva, abban elrejtve) érvényben lévőnek és kötelezően alkalmazandónak nyilvánította a korábbi rasszista, megkülönböztető cigányellenes állami előírásokat.

A jogszabályt dr. Lénárt Imre rendőr alezredes írta alá a miniszter „rendeletéből”.

A 257 000/1928. BM szánú körrendelet előírta a rendőrhatalóságoknak, hogy időnként (évente, később félévente) kutassa fel a kóbor cigányokat. Ez az intézkedés az összehangolt cigányrazzia, amelynek adatairól a hatóság évente köteles volt jelentést adni. (A razziák a telepeken hagyományosan „tetemre hívást”, üldözési szertartást jelentettek: az ott lakó cigányok végigverését, vallatását, gyötrését, megfélemlítését, a – va-

⁴⁸ A cigánykérdés megoldása. *Népegészségügy*, 1947/28. 1086. (Jelzetlen szerkesztőségi cikk.)

lamilyen okból – éppen úton lévők összeszedését, vallatását, lekopaszítását, toloncolását, internálását.) A rendelet a rendőrséget a kóborló cigányok (a munkakeresők, a rokonlátogatók, a vándor mesterségeket folytatók, a munkakerülők stb.) feltartóztatására és a rendőrhatalóság elé állítására kötelezte. A jogszabály a kóborló cigányoknak és hasonló csoportoknak az országba való bejutását megakadályozni rendelte, a mégis bejutottak visszaküldését írta elő. Az ország belsejében feltartóztatottakkal szemben fertőtlenítés, tetvetlenítés után büntető- és rendőri, igazságügyi hatósági intézkedéseket írt elő (illetékességi helyükre toloncolásuk után). Bűncelekmény gyanúja esetén bíróság elé állításukat, és akiknek dologházba utalását vagy javítónevelését nem rendelték el, azal szemben (a büntetőeljárás befejezte, illetve a büntetés elszenvedése után) az illetékes rendőrhatalóság intézkedett (ez internálást, kitiltást, rendőri felügyeletet jelenthetett). A jogszabály szerint alkalmazni kellett a 15 000/1916. BM számú rendeletet, amely a kóbornak minősített cigányokat jegyzékbe vétel, testi megjelölés, cigányigazolvánnyal való ellátás után az adott falu hatóságainak teljes mértékben a foglyává tette. Az így megbélyegzett cigánytól el kellett venni a lovát és egyéb igavonó állatát, ilyet nem tarthatott, saját keresményével nem rendelkezhetett, a települést nem hagyhatta el. A szabályok megszegése esetén kitoloncolták és internálták. Alapvető polgári jogaitól (munkaszerződés-kötés, önálló létfenntartás, vagyonával való rendelkezés, lakóhely megválasztása stb.) tehát hatóságilag megfosztották. A rendelet alapján „kóbor cigánynak kell tekinteni mindazt a cigányt, aki nem tudja »beigazolni«, hogy rendes lakóhelye van”. A „rendes lakóhely” fogalmát a rendelet nem részletezte, ezt a (csendőrr-rendőr)hatalóság mindenkor aktuális érdeke szerint szabadon értelmezhetette. Mivel az országban ténylegesen kóborló cigányok szinte egyáltalán nem voltak, így ezt az értelmezést a putrilakó, „ideiglenesen letelepedett” cigányokra alkalmazták általában, akik falvak szélén, vagy attól távolabb, illetve erdei viskókban éltek.

A két jogszabály a fertőzést terjesztő, koszos, valamint a vagyon- és életbiztonságra veszélyes cigány képét közvetíti a hatóság és a társadalom felé. Ezzel indokolta a jogellenes szabadságkorlátozás újbóli beindítását, legitimálását.

Ebben az időszakban a korabeli roma népesség 70–80%-a százaléka élt telepi viszonyok között. Az új, többpárti polgári demokrácia tehát a cigányok nagy részét újból megfosztotta egyenrangú polgári jogaitól, újból beszorította a kiszolgáltatott gettólétbe, újból gyanús idegenként kezelte őket – etnikai alapon. Ezzel visszaállt a feudális, majd fasiszta „rend” cigányügyben – két évvel a náci birodalom bukása, a romáknak a kon-

centrációs táborokból való kiszabadulása után. Amikor nemzetközi szerződések (párizsi békeszerződés, emberi és polgári jogok nyilatkozata) és a magyar ideiglenes alkotmány (1946. évi I. tc.) tilalmazták a polgári jog-egyenlőség korlátozását, az etnikai alapú hátrányos megkülönböztetést.

A két fenti jogszabály kiadása utáni szociálpolitikai szemléletre jellemző példa az, ami a Népjóléti Minisztériumban 1948. június 7–8-án tartott éves szociális felügyelői értekezleten hangzott el – Olt Károly miniszter jelenlétében – Varga Endre minisztériumi osztálytanácsos felszólalásában. „Nagyon kell tehát vigyázni, hogy hogyan kapcsolják össze a külföldi megsegítést Magyarországon [...] Ugyanis az egyik külföldi delegátus úgy vélte Magyarország hatékony külföldi megsegítését előmozdítani, hogy cigány gyermekekről fényképfelvételeket készített teljesen rongyos, elhanyagolt állapotban és boldog volt, hogy ezeknek a képeknek a hatása alatt jelentős segítség fog összegyűlni az országnak. Mi azt gondoljuk, hogy amikor az újjáépítésen oly nagy munkát végzünk, nem ez a megfelelő módszer, hanem inkább az újjáépítésről kellene felvételeket készíteni és ezzel propagandát csinálni. Megmutatni azt a hatalmas életnívó emelkedést, amelyet a magyar nép hajtott végre, s ennek sokkal nagyobb hatása volna, mint a cigánygyerekeknek. Végül hangsúlyozza, hogy a népjóléti kormányzatnak az az elve, hogy külföldi segélyezést elsősorban intézmények létesítésére, támogatására kell fordítani. Egyéni segélyezést a szakszolgáltatnak és a népi szervezetnek hozzájárulásával kell engedélyezni...”⁴⁹

Ugyanakkor akár a hazai romák emancipálódott, polgárosodott zeneész rétegének megnyugtatótatását is szolgálhatta az a gesztus, hogy 1948. március 15-én – a forradalom és szabadságharc centenáriumi ünnepségei keretében – az elsők között Rácz Aladárt, a nemzetközileg is elismert roma cimbalomművészt Kossuth-díjjal tüntették ki, és egyben ki-nevezték a Zeneakadémia rendes professzorának.⁵⁰

Viták a „szaksajtóban”

A két rendelet kiadásával egy időben indított olvasói vitasorozatot a *Népegészségügy* című minisztériumi szakfolyóirat a *Cigánykérdés megold-*

⁴⁹ Itt látható az a később általános, képmutató álláspont, hogy ugyan szégyelljük, hogy a roma (és persze sok más szegény gyerek) feneke kilóg a nadrágból, lyukakban laknak, de nekik nem kérünk mástól segítséget, mi sem adunk támogatást, nem telik rá, hiszen nem ezek az emberek a fontosak, hanem az újjáépítés és a presztízszünk.

⁵⁰ Kroó György: *Rácz Aladár*. Zeneműkiadó, Budapest, 1979. 148.

dása témakörében. A vita az 1947. évi 36. számban kezdődött, az 1948. évi 1–2. számban folytatódott és az 1948. évi 5–6. számban fejeződött be; Galambos József mátészalkai tiszti főorvos cikkével indult és további 12 hozzászólást közöltek. A *cigánykérdés* jelentését, tartalmát a szerzők nem definiálták, azt a meglévő előítéletrendszer alapján közismertnek tételezték. A legtöbbször azonban a kisebbség megmaradásának kérdésessé tételét jelentette!

Galambos a *Népegészségügy* korábbi rasszista hagyományát folytatva „a cigányok társadalmi közösséget veszélyeztető magatartásáról” értekezett. Beszámolt az előzményekről: eszerint a Magyarországhoz visszacsatolt területeken a negyvenes évek elején tifuszciklus tört ki, és ez égetővé tette a kérdést. „Az akkori kormányzat foglalkozott is a megoldás előkészítésével, jogi, egészségügyi és társadalomtudományi vonalon keresték értekezleteken, ankétokon a megoldást [sic!], amelyet azonban a »bekövetkezett események« már nem tettek lehetővé.” („A bekövetkezett események” a romák Ukrajnába áthajtását, gettóba zárását, koncentrációs táborba hurcolását jelentik.) Szatmár vármegye és Szatmárnémeti város szakelőadói tanulmányozták Esztergom és Nagyszalonta cigányszabály-rendeletét (magyarán a *gettózást*). Szatmárnémetiben ezek alapján 1943–1944-ben megtiltották, hogy a romák nappal a városba mehessenek.

Galambos „örökléstanai okokkal, csíraelemekkel” magyarázta a romák helyzetét, tételezett rossz tulajdonságait. Azt javasolta, hogy a 0–15 éves cigánygyermekeket vegyék el a szüleiktől, és állami gyermekmenhelyeken, külön e célra szervezett intézetekben neveljék őket. Kiszámította a vélt költségeket (36 millió forint), és ezt a járványügyi és rendőrségi „cigánykiadásokból” fedezhetőnek vélte. (A cigányok kéthetenkénti fertőtlenítő porozása egy év alatt a megyében 165 000 forintba került.) Indítványozta továbbá, hogy biztosítsanak a felnőtteknek munkalehetőséget az iparban és munkáslakásokat, de állandó felügyelet mellett; a községekben maradónak adjanak kertet, házhelyet, a cigányok vályogból építsék meg házaikat központi títustervek szerint, végezzenek háziipari munkákat – és őket is folyamatosan ellenőrizzék. És végül a megyékben a minisztériumi szakemberek vezetésével rendezzenek cigányankétokat a szakértőknek és a romáknak a problémákról.⁵¹

Beszámolt arról, hogy megyei ankétokra hívta a kérdés szakértőit, és írásban ismertette az elhangzott javaslatokat. Az egyik vélemény szerint a cigányokon nem lehet változtatni – mások ezt tagadták, és úgy érveltek, hogy a cigányok nyomorhelyzetét ugyanúgy kell megoldani, mint a többi

⁵¹ *Népegészségügy*, 1947/36. 1442.

szegényét. A többség azonban a „hagyományos megoldásokat” támogatta: a koncentrációs és munkatáborok felállítását, a hortobágyi összpontosítást, sőt, a generális sterilizáció gondolata is felvetődött... Galambos leírásából ugyanakkor azt is tudjuk, hogy egy Katona Imre nevű résztvevő azzal érvelt a munkatáborok ellen, hogy nem hozzák meg a várt munkateredményt és bosszút szülnek; ő helyett a jobb érzésű cigány fiataloknak állandó munkaalkalmat és keresetet biztosított volna. Más javaslatok szerint rendes lakóházakkal kellene kezdeni a cigányok munkára nevelését.

A *Népegészségügy* szerkesztői Galambos írásához ugyanabban a számban négy hozzászólást közöltek. Ezekben jórészt a szabadságjogoktól való megfosztás valamilyen formája merült fel megoldásként. Ésik Károly körorvos például úgy vélte, hogy „A cigánykérdést a most lezajlott földosztással lehetett volna legjobban megoldani, úgy, hogy részükre külön falvakat kellett volna telepíteni, és ott állandó felügyelet [sic!] mellett először betegségeiktől megszabadítani, azután tisztaságra nevelni és valamely állandó, rendszeres foglalkoztatásra tanítani és munkára nevelni. (Leginkább bádogos, üstfoltozó, lakatos, szövő, fonó, kosárfonó munkára szövetkezeti formában.)”⁵²

Ehhez hasonlóan gondolkodott Kise Imre körorvos. „Az egyéni teljes szabadság meghagyása mellett a cigánykérdést megoldani nem lehet...” – szögezte le, majd azt részletezte, hogy mit is jelentene ez a gyakorlatban.

Ő három csoportra kívánta osztani a romákat. Azt javasolta, hogy a „tisztá, rendes munkáséletert” élőket (becslése szerint a roma népesség 10–20%-a) ki kell emelni a „többi” közül, és házhelyet kell adni nekik a parasztok között. Úgy gondolta, hogy a harminc év alattiakkal még érdemes foglalkozni. Féléves kortól 15 évesig menhelyen, majd tanoncotthonban kell nevelni őket, az idősebbeket meg az ipari gócpontoknál felügyelet mellett letelepíteni (ez lényegében munkatábor). A gyárban a fiatalok csoportonként dolgoznának 30–50%-os fizetésért; utóbb teljesítménybért kapnának, amelynek egy része a tábor költségeit fedezné, más része a későbbi önálló élet feltételeit szolgálná. Kise Imre az önálló élet megkezdése után is szoros ellenőrzés alatt javasolta tartani őket, és kifogás esetén visszaküldeni a munkatáborba. A harmadik csoportot a 30 évnél idősebbek alkotnák – róluk azonban nem írt, nyilván mert úgy vélte: velük nem érdemes foglalkozni.⁵³

Dr. Gönczy Tibor járási jegyző a fentihez kísértetiesen hasonló cikket írt. „...a rosszul értelmezett szabadság gondolat gátolja a kérdés megol-

⁵² Uo. 1450.

⁵³ Uo.

dására irányuló törekvéseket...” – jelentette ki. Ő is három csoportra osztotta a cigányokat: a társadalmi rendbe beilleszkedőkre, a társadalmi renddel szembehelyezkedőkre és a társadalmi rendre veszélyesekre. Mivel szerinte a „cigányok a mai társadalmi berendezkedésük, életmódjuk mellett több szempontból is veszélyt jelentenek” (!), azt javasolta: „a cigányok a községtől távolra kitelepítendőek.”⁵⁴ A magyar lakosság védelmét szolgálná a közgyógyellátás korlátozása az értéktelenebb munkaerőt jelentő cigányok felé és a rendelkezésre álló keretnek a magyar lakosság részére történő teljes felhasználása [...] A cigányok megrendszabályozására [...] a helyi közigazgatási, rendészeti, közegészségügyi hatóságok olyan irányú felhatalmazása, hogy bizonyos keretek között, a helyi viszonyoknak megfelelően, különleges rendszabályokat, óvintézkedéseket életbe léptessenek.”

Gönczy bírálta a Galambos-cikk „nevelési” javaslatát – azaz azt, hogy a családjuktól elszakítva, állami nevelésben részesítsék a cigány gyerekeket és ifjakat –, mert ez „a könnyelműségre hajlamos cigányságot az eddiginél sokkal nagyobb szaporodásra, felelőtlen viszonyokra fogja serkenteni”. Az ötlet esetleges megvalósulásáról, azaz a romák polgárosulásáról, asszimilálásáról se gondolt sokat: „Hogy azután ez a »vérfel-frissítés« mennyiben válik a lakosság színvonalának, munkakészségének stb. előnyére, nehéz lenne megmondani.”⁵⁵

Nála „optimistább” volt Heicinger János körorvos, aki ideálisnak tartotta Galambos fent említett javaslatát, „mert megvalósulása esetén antiszociális cigányaink nem pszichopata része egy nemzedék alatt belenevelődne társadalmunkba”. Bízott abban is, hogy lehetséges „[meg]szoktatni a cigányokkal a munkát”, mert ha „a cigányok megtalálják a megélhetésüket, egy-egy nemzedék folytán elvesztik cigányi megkülönböztető jellegüket és beleolvadnak az őket befogadó népességbe”.⁵⁶

A vita a folyóirat 1948/1–2. számában folytatódott. Zemplényi Imre bányafőorvos (Mátranovák) leírása szerint vannak, akik úgy vélik: „a cigánykérdés faji kérdés: a cigány élettanilag különbözik a nem cigánytól [...] A másik [vélemény] szerint viszont a cigánykérdés csupán szociális kérdés; a tudatlanság, a nyomor, sivar környezet okozza a betegséget [sic!] testi, lelki és erkölcsi vonatkozásban egyformán.” Úgy látta: „a különbség a fehér és színesek között kétségtelen és alkati jellegű; erkölcsi

⁵⁴ Gönczy azt javasolta, hogy erről hozzanak kormányrendeletet.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

és világfelfogásban nyilvánul [meg]”. A cigányokat három csoportra osztotta ő is: az egyik a polgárosodott, dolgozó, letelepült népesség; a másik a szociálp parazita, helyben lakó, a köz terhére élő rész; az utolsó az országhatárt nem ismerő, sátoros vándorcigány. Ez utóbbiakat – így Zemplényi – a legkönnyebb kezelni: nem kell beengedni az országba, a benn lévőket ki kell toloncolni rendészeti úton, illetve ki kell hirdetni, hogy az, aki lakhelyét, kenyérkeresetét nem tudja igazolni, munkatáborba kerül. A többiekről (rendőri, szociális) adatfelvételt kell készíteni, de csak akkor kell a megoldáson gondolkodni, ha lesz pénz. Szerinte a cigánykérdés faji és szociális kérdés egyaránt.⁵⁷

Ráthonyi Endre megyei közjóléti szövetségi tisztviselő és Papp Ignác tanfelügyelő szintén az elkülönítés mellett tört lándzsát. Előbbi azt javasolta, hogy a gyermekeket legalább hatéves koruktól, a szülőktől elkülönítve neveljék, a felnőtteknek pedig létesítsenek kísérleti munkatelepeket téglagyárakban, „radikális felügyelet mellett”.⁵⁸ Indoka az volt, hogy „a cigányság alacsony erkölcsi életmódja, valamint zilált családi körülményeik miatt is, mely a legalacsonyabb nívón áll, nem alkalmas arra, hogy a magyarsággal együtt élve helyeztessék el közös munkahelyre, mindaddig, amíg a jelenlegi életmódjukban gyökeres változás nem áll be, mert ez csak rovására történnék a rendes családi életet élő magyar munkásságnak...”

Papp helyesnek azt vélte, hogy a nagyobb cigánytelepek melletti iskolákban külön cigányosztályokat szervezzenek csökkentett tantervvel, és a tananyag nagy részét az egészségügyi ismeretek jelentsék. Ehhez közadakozásból mosdótálat, fésűket, törülközőket stb. kell beszerezni.⁵⁹

Részben így látta a megoldást dr. Kincses Endre református lelkipásztor is. A „cigánykérdés rendezéséhez” három ötlete volt: „a) a cigányok lehetőség szerinti elkülönítése, s demokratikus szellemű, de szigorúan fegyelmezett munkaközösség keretében fizetéses, rendszeres foglalkoztatása; b) gyermekeik iskolai neveléséről – esetleg külön cigányiskolák felállításával is – odaadó gondoskodás; c) erkölcsi, lelki felemeltetésük érdekében az egyházak szolgálatának igénybe vételével külön cigánymisszió megteremtése.”⁶⁰

A *Népegészségügy* vitájában dr. Ustor Endre vármegyei tisztí főügyész liberális álláspontot képviselt. A következőkkel érvelt: a törvények amel-

⁵⁷ *Népegészségügy*, 1948/1–2.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo.

lett szólnak, „hogy a cigányok viszonyai tárgyában ne történjék külön intézkedés, hanem viszonyaik egységesen bíráltassanak el a népesség többi részével [...] Azok a cigányok, akik a társadalmi rendnek nem megfelelő magatartást tanúsítanak, [az ő esetükben] a fennálló büntető jogszabályok keretében kell eljárni (közveszélyes munkakerülés). Rendelkezésre áll a rendőrhatalom őrizzetbe vétel jogszabálya is [...] A cigány gyermekekre nézve is azt tartanám célszerűnek, ha a róluk való szociális gondoskodás azonos módon történne a többi gyermekek gondozásával.”⁶¹

Dobszay László igazgató-főorvos és a székesfehérvári dr. Keresztes László részben pénzügyi okok miatt nem tartotta célravezetőnek Galambos javaslatát, amely szerint a cigány gyermekeket el kell venni a szüleiktől. Dobszay szerint ugyan többségük erkölcsileg és anyagilag is „elhagyottnak” tekinthető és az adott gyakorlat és jogszabályok szerint is elvehető lennének, de ettől az egész állami gyermekvédelmi rendszer összeomlana. Nincs és nem is lesz annyi férőhely és annyi pénz – írta, amennyi a feladat megoldásához kellene. Ezt számításokkal is bizonyította.⁶²

Keresztes László ezzel részben egyezően olyan „pozitív megoldásnak” nevezte Galambos javaslatát, amely „pénzügyi és egyéb okokból nem vihető teljes egészében keresztül”. Szerinte a cigányságnak is legyen beszólási joga saját sorsa alakulásába. Ugyanakkor az ötlet alapján, azt felhasználva, azzal állt elő, hogy a legtehetségesebb roma gyermekeket el kellene venni a szüleiktől, állami gondozásba kellene adni, majd népi kollégiumokban kell értelmiségivé képezni, hogy ők vezessék népüket és kiemeljék a cigányságot elmaradottságából. „Addig az állam megkülönböztetés nélkül igyekezzék segíteni minden szociálisan vagy kulturálisan elmaradott tagján. Ha pedig ezek szembekerülnek a társadalommal, megkülönböztetés nélkül sújtson le rájuk...” – írta Keresztes, aki Ustor Endre hasonló hozzászólását demokratikus szelleműnek, de kidolgozatlannak nevezte. A többi írás kapcsán azt hangsúlyozta, hogy azok csak különféle kényszerelkülönítő és egyéb rendészeti megoldásokat tartalmaznak. És leszögezte: „kisebbségi kérdéseket pillanatok alatt is el lehet intézni a fasiszmus módszerével – gázkamrákban. A sokat szenvedett cigányság már ebből is kivette részét, midőn – ezt kevesen tudják – éppúgy deportálták és semmisítették meg, mint a zsidóságot. A demokrácia nem választ ilyen vagy ehhez hasonló megoldásokat.”⁶³

⁶¹ Uo.

⁶² Uo.

⁶³ *Népegészségügy*, 1948/5–6. 30.

Ugyanilyen határozottan szólt a vitához dr. Fellner Ferenc Budapestről. „Galambos József dr. »A cigánykérdés megoldása« című cikkének hozzászólásait olvasva megdöbbenően dörzsöltem a szemeimet, és ismételtelen megnéztem a lap megjelenési dátumát, mert valahogy úgy éreztem, hogy az ezerszer átkos 1944. év és annak előzményei támadnak fel a hasábokon [...] ebből nyílt képet kaptunk arról, hogy 3 év demokratikus átnevelése milyen elképesztően eredménytelen volt eddig és mennyivel erélyesebben kell – nem a »cigánykérdéshez«, hanem a fasiszta méltely utóbetegségeihez és a »bacilusgazdákhoz« nyúlunk, ha új életet akarunk építeni a romokon [...]

Ez a mentalitás szöges ellentétben áll a demokrácia céljával, amely az elesetteket, a betegeket, a dologkerülőket, a züllötteket faji, nemzetiségi és valláskülönbőség nélkül tanítással, átneveléssel, életszínvonaluk emelésével akarja a társadalom hasznos, építő dolgozóivá tenni.

Vigyázzunk! Aki tanúja volt az auschwitz-i cigánytábor megsemmisítésének, a gázhalálnak, az elevenek elégetésének, akinek agyából, füléből soha el nem múlik a haldoklók hörgése, a korbáccsal kergetettek halálüvöltése, amely az SS-ek ordításával, az uszított kutyák vonításával, máglya ropogásával, az égett hús szagával, gépfegyverek kattogásával infernalis finálévá fokozódott – akik ezt látták, hallották [...] azok nagyon jól tudják, hogy ez a mentalitás hova vezet.”⁶⁴

A *Népegészségügy* ankétja Fellner Ferenc reagálásával véget is ért. Ám nem volt példa nélküli. A *Magyar Község* című folyóirat 1948. évi 3. számában is ehhez hasonló szellemiségű és hangvételű írások jelentek meg.

Bojtor Gyula szatmárököritői körjegyző a következőket írta: „Kétségtelen, hogy a cigánykérdés részletes és gondos megoldása nem újkeletű feladat, de most már nem várhat, azzal komolyan foglalkozni kell. A cigányság ugyanis mai életformája mellett óriási terhet ró a közre. Nemcsak egészségügyi, hanem rendészeti téren is komoly munkát okoz a hatóságoknak. Ők a legfőbb terjesztői a fertőző és nemi betegségeknek, a dögök széthordásával pedig az állategészség veszélyeztetői is. A nagymértékben elharapózó mezei lopások túlnyomó részét is ők követik el, s nagyon sok besurranó lopás is az ő lelkiismeretüket terheli.” Javaslatára szerint a „letelepedett és állandó munkából élő cigányokat” segíteni kell kiemelkedni a „faluvégi vályoggyödrökből”. Ennek érdekében a földreform során házhelyekhez kellett volna juttatni őket – írta, miközben persze tudta, hogy a községi földigénylő bizottságok nem voltak erre tekintettel...

⁶⁴ Uo. Megjegyzések „A cigánykérdés megoldása” című cikk hozzászólásaihoz.

Bojtor két másik, már ismert ötletet is fölvetett: egyrészt azt, hogy azokat a cigány gyermekeket, akiknek a megélhetése veszélyeztetve van, állami gyermekmenhelyen kellene elhelyezni. Másrészt azt, hogy a romáknak olyan munkaalkalmat kell biztosítani, amely „jelenlegi adottságukhoz igazodik, s ezek elvégzésére kötelezni őket. Minden körülmények között rá kell szoktatni [őket] a folyamatos munkára.”⁶⁵

Az ugyanebben a számban megjelent, – o.b. – szignóval ellátott cikkben rövid történeti vázlat után visszaköszönnek a cigányellenes, általánosító, rasszista előítéletek, a gyűlölet és a rablómesék, amelyekkel az olvasókat riogatni lehetett. A szerző csavargó, „félvad embereknek” ábrázolta a romákat, akik lopnak, rabolnak, fosztogatnak, sőt, a gyilkosságtól sem riadnak vissza. Szerinte „nem kerül addig nyugvópontra ez a kérdés, amíg jól előkészített kollektív intézkedéssel, letelepítéssel, munkára kényszerítéssel lehetetlenné nem tesszük azt, hogy a vándor cigányság állandóan veszélyeztesse a közbékét, a dolgozó nép vagyoni- és életbiztonságát”.⁶⁶

A *Magyar Község* szerkesztőinek, lévén lapjuk közigazgatási szakfolyóirat, ismerniük kellett a fent idézett rendeleteket, így cikkükkel vagy azokat kívánták legitimálni, vagy olajat akartak önteni a tűzre. Persze vándorcigányságról ténylegesen 2–3 eltévedt karaván kivételével a korszakban már nem beszélhetünk.

A hajdúhadházi „ürügy” anatómiája

Végezetül nézzünk utána a cigányellenes járványjogszabály – ezzel a fasisztoid szabályok visszaállítása – konkrét ürügyét adó hajdúhadházi esetnek, amely a korszak telepíciógigány-helyzetét, az emancipáció hiányát, a jogfosztottságot is illusztrálhatja.

Hajdúhadházon a korabeli feljegyzések szerint 1773 óta élnek cigányok. 1863-ban született az első olyan határozat, amely kimondta, hogy a cigányputrik helyett lakás céljára alkalmas helyiséget kell biztosítani részükre. A végrehajtás azonban elmaradt. A romák 1945-ben putrikban éltek két telepen.⁶⁷ A keleti oldalon, a vasútnál a jobb módúak, a nyugati oldalon, a Dankó Pista utcában a szegényebbek, fele-fele arányban, összesen több mint hatszázan.

⁶⁵ A cigánykérdés megoldása. *Magyar Község*, 1948/3. 32.

⁶⁶ Uo. 259.

⁶⁷ FÖLDESI Gyuláné: Honnan indultak és merre tartanak a hajdúhadházi cigányok. In: GYERGYÓI Sándor (szerk.): i. m. II. k. 473.

Mint korábban már láttuk, 1947 februárjában fertőző tífusz gyanújával Hajdúhadházon vesztegzár alá vonták a nyugati telep cigány lakosságát.⁶⁸ (A telep mellett a mai napig elmocsarasodott terület húzódik.) Az egészségügyi hatóság kiszálló képviselői nem a tífuszt diagnosztizálták, hanem maláriás betegséget állapítottak meg. A vesztegzárat hamarosan feloldották, de a környéket fel kellett égetni a betegséget terjesztő fertőzött szúnyogok és lárváik kiirtása érdekében. (A magas fórumon, az országos főispáni értekezleten elhangzott panasz és a feltételezett tífuszjárványveszély azonban – mint említettem – a cigányok és a járványveszély ismételt összekapcsolásával szabályozási lavinát indított el.)

A község lakóit a vesztegzár igen megviselte, és a cigányokat „mint a betegségek terjesztőit” tették felelőssé a károkért, a nehézségekért, főleg mivel a malária hosszú ideig tartó, visszatérő betegség. A vesztegzár a településnek is jelentős költségeket okozott. 1948 nyarára megérett a község előljáróságában az a szándék, hogy „egészségügyi okokból” a nyugati telepi 331 cigányt áttelepítik a községtől 7 kilométerre lévő Ligetbe, amely már a szomszéd Szabolcs megye nagykállói járásának első faluja, Bököny központjától másfél kilométerre húzódott.

A tervek szerint ott egy 100 hold körüli gabonátábla megművelését bízták volna a cigányokra „szövetkezeti formában”. (A terület évek óta parlagon volt, csupán a tervek szerint volt gabonaföld.)

A kitelepítés meg is történt olyképpen, hogy a községi előljáróság a cigányság eddigi kunyhóit karhatalommal szétverette, és a cigányokat – akaratuk ellenére – kocsira pakolták és az előbb említett, parlagon lévő területre szállították. A község előljárósága nem gondoskodott arról, hogy a cigányság az új telepen a házépítéshez szükséges anyagot megkapja. Azzal sem törődtek, hogy miből éljenek a romák addig, amíg a 100 hold jövődöbeli termését learathatják. (A kitelepítés a parlagföldre augusztusban folyt.)⁶⁹

A nagykállói járás főjegyzője, amikor értesült az esetről, 1948. augusztus 26-án azonnal tájékoztatta az alispáni hivatalt Nyíregyházán. „Bököny község előljárósága jelenti, és sürgős lépések megtételét kéri azért, mert a Bököny községhez egészen közel fekvő tanyacsoportok lakói felháborodással tették panasz tárgyává, hogy Hajdúhadház községből most mintegy 200 kóbor cigány családot [összesen 331 főről] volt szó!] telepítettek le közvetlenül Bököny község belterületéhez közeli köz-

⁶⁸ PIL 274. f. 15/32. ő. e. 41.

⁶⁹ SÁGHY Erna: i. m. 83.; Jelentés a Hajdúhadház községben lévő cigánytelep lakóházainak megépítése ügyében. (1949. augusztus 8.) László Mária hagyatékából.

ségi határhoz. Ez a telepítés azt jelenti, hogy Hajdúhadház ezáltal szinte megszabadul a cigányaitól, mert községe belterületéről úgy telepítette ki, hogy a cigányok a saját községtől több mint 7 kilométerre lesznek, a másik község határától pedig csak néhány száz méterre (150 m távolságra), magától Bököny belterületétől is egészen közelre 1–2 kilométerre. A cigányok Bököny község határát fogják veszélyeztetni.”

A bökönyi panasz megelőzésére a Hajdú megyei, debreceni központi járás főjegyzője tájékoztató levelet írt megyéje alispánjához: „Augusztus 23-án értesültem arról, hogy Hajdúhadházon, a Nyugati-cigánytelep lakóit egy kb. 100 kat. holdas területre telepítették le, ahol mezőgazdasági munkálatokkal, illetve földműveléssel foglalkoznak [sic!].

Azonnal a helyszínre mentem, mivel megállapítottam, hogy a kijelölt területen megfelelő lakóhely nincs, intézkedtem, hogy korábbi lakóhelyeikre térjenek vissza.⁷⁰

Egyidejűleg jelentem, hogy a helybeli lakosság dologi és természetbeni támogatásával a lakhelyek elkészítése az érdekeltek férfi lakosságának bevonásával megindult.” (A főjegyző azt nem részletezte, hogy ez Hajdúhadházon vagy Bökönnél történt-e.)

A szomszédos Szabolcs vármegyei, bökönyi panaszról Hajdú megye alispánja szeptember 8-án értesült. Tudakozódására a debreceni központi járás főjegyzője újabb levelet írt az alispán úrnak – Hajdúhadház Nyugati-cigánytelepén észlelt „közegészségügyi kifogásokról”. (Azaz a lakosok elzavarását közegészségügyi kifogásnak nevezte a jegyző.)

„Alispán Úr! Hajdúhadházon a »cigánytábornak« egy kb. 100 kat. holdas területen telepítik le, ahol mezőgazdasági munkával foglalkoznak [sic!]. A rendelkezésükre bocsátott földterületen szövetkezeti gazdálkodást vezettünk be [sic!]. A terület felszántását a F. M. engedélyezte [tehát ez korábban rét, legelő parlagföld volt, nem búzaföld] és a szükséges vetőmagot és szántási hitelt biztosítottuk [mindezt szeptemberben]. Figyelemmel arra, hogy a lakóházak építése folyamatban van s a cigányság munkanélkülisége problémájának megoldása csak az említett letelepítéssel és megélhetési lehetőségének biztosításával oldható meg, a terv leállítása lehetetlen. 1948. szeptember 29.”

A cigányok később panaszkodtak a helyi tanítónak, hogy őket Ligetnél futorral (malactápszer) etették.⁷¹ Az étlen-szomjan a pusztába kihajtott romák nem bírták a tél viszontagságait a nyomorúságos lyukakban.

⁷⁰ Ténylegesen persze semmi sem történt, tehát a jegyző félretájékoztatta főnökét a helyzetről.

⁷¹ GYERGYÓI Sándor: i. m. l. k. 323–325.

Küldöttséggel mentek a Hajdú megyei alispánhoz. Erről így írt jelentésében a megyei alispán: „1949. február hónapban egy küldöttség jelent meg nálam a kitelepített cigányok részéről. A küldöttség előadta siralmas helyzetüket, és arra kért, hogy sürgősen vizsgáljam meg az ügyet és gondoskodjak arról, hogy visszakerülhessenek a régi településükre, miután ők több mint 300 éve ott laktak. Én egy bizottsággal pár nap múlva kimentem a helyszínre és megállapítottuk, hogy a cigányság a legembertelenebb körülmények között él. A bizottság az intézkedést azonnal megtette, a betegeket kórházba szállította, a terhes anyákat szülőotthonokba, a többnyire teljesen mezítelen gyermekeket pedig gyermekotthonokba szállíttatta.”

Természetesen az ügy ezzel az intézkedéssel nem nyert végleges megoldást, mert a cigányok legnagyobb része hajléktalan maradt. Fölmerült tehát a kérdés: hogyan lehet a cigányokat földel alá, hajlékhoz juttatni. A bizottság a cigányok hajlékhoz juttatása érdekében tervet dolgozott ki. Eszerint 57 család részére építenének 57 szoba-konyhás kis házat a bizottság által kijelölt hajdúhadházi telepen, ahol ellenőrizni és munkába lehet állítani őket. A bizottság elkészítette a költségvetést, amely szerint – ha a cigányok a szükséges vályogot kivetnék és a segédmunkát is vállalnák – 160 000 forintból az építkezés megvalósítható volna. A falu lakossága vállalta, hogy a munka időtartamára a cigányoknak közadakozásból élelmet vásárol.

Tatár Kiss Lajos alispán a bizottság tervét költségvetési kérelem formájában az MDP Megyebizottsága támogató határozatával együtt a tervhivatalhoz felterjesztette. 1949. június 9-én bizottság jött Hajdúhadháza a Belügyminisztérium és a Pénzügyminisztérium képviselőitében és kinyilvánította, hogy a terv végrehajtása szükséges. Néhány nap múlva telefonon értesítették az alispánt, hogy a belügyminiszter hozzájárult a 160 000 forint kiutalásához.

A cigányok ki is vetették a szükséges vályogot.

1949. július 7-én a Pénzügyminisztérium telefonérdeklődésre közölte: „ez a kérdés ebben a formában nem teljesíthető és elutasítandó”. (A kért 160 000 forint például Szatmár megye éves kényszermosdatási költségeivel volt egyenlő.)⁷²

⁷² A Pénzügyminisztérium elutasító álláspontja tulajdonképpen következetes volt. A helyi közigazgatás döntette össze a cigányok házait a járás és a megye asszisztálásával – a helyrehozás költségeit is az ő forrásaikból kellett volna kigazdálkodni. Az igényelt költség kb. 300 ember átlagos havi munkabérét, mai áron kb. negyvenmillió forintot tett ki. Egy megye számára ilyen összeg „kigazdálkodása” tényleges szándék esetén nem jelenthetett megoldhatatlan problémát. De a szemlélet – „A cigányok baja nem a mi bajunk,

„Az időközbeni esőzések miatt a kivetett vályog jó része tönkrement. A közadakozásból összegyűlt 5000 Ft-ért vásárolt élelem elfogyott. A 331 cigány fedél nélkül maradt” – írta újabb teljesítetlen kérelmében az alispán.⁷³

Összefoglaló

Tanulmányomban hatvan év elteltével először kíséreltem meg – fókuszáltan e korra – elemezni az 1945 utáni, második köztársasági korszak cigánytörténelmét. Megpróbáltam rámutatni azokra a kimaradt lehetőségekre, amelyek a fasizmus leverése utáni helyzetben az emberi jogok győzelmével, a falusi társadalmi igazságtétel megindulásával, a földosztással felcsillantak, de amelyeket a romák mégsem használhattak ki. Ez a helyzet további, máig ható igazságtalanságok forrásává vált. Megpróbáltam bemutatni ennek okait és körülményeit, amelyek részben a romák többségének mélyszegénységéből, elszigeteltségéből, társadalmi zárványhelyzetéből, információhiányából, szervezetlenségéből, politikai önreprezentációs lehetőségeik hiányából eredtek.⁷⁴ Részben viszont objektívnak tekinthető közgazdasági szükségszerűségként jelentkeztek (ideiglenes olcsó falusi bér munkaszükséglet a hadifogság és a szegényparasztokból, cselédekből alakult új földtulajdonos réteg kiszolgálásának igényével, illetve a tragikus háború utáni gazdasági helyzet okán).

azt oldja meg más, az ország, Európa stb., ha költeni kell rá, még akkor is, ha mi miattunk van a baj” – máig jellemző.

⁷³ Sággy Erna szakdolgozatának fentebb már idézett dokumentuma, László Mária hagyatékából. – László Mária az események kezdetekor az SZDP nőtitkarságán dolgozott a pártközpontban. A pártgyűléskor állása megszűnt. Az iratok szerint vagy a postán, vagy a Vöröskeresztnél helyezkedett el. (PIL 274. f. 25/31. ő. e. 150.) Elképzelhető, hogy a helyi cigányok juttatták el hozzá a dokumentumot, vagy a Népjóléti Minisztériumból személyes ismeretség, újságírói érdeklődés alapján kapta és őrizte meg. – Későbbi életútjáról lásd Sággy Erna tanulmányát a *Múltunk* e számában.

A másik krónikás, dr. Gyergyói Sándor az események idején fiatal tanító volt Hajdúhadházon, később iskolagazgató, majd a Megyei Tanács cigányügyi koordinációs titkára volt. Ekkor írta fontos forrásokat tartalmazó, hivatkozott könyvét.

Hajdúhadházon jelenleg – 60 évvel a történet után – több mint 2000 cigány él. A nyugati telepen még mindig vannak földiával takart lyukakban élő családok. A település jelenleg is az etnikai feszültségek, a mindennapos diszkrimináció gócpontja. Az volt az előző 60 évben is, a történet után folyamatosan. Jelenleg éppen az iskolai elkülönítés miatt folyik per az önkormányzat ellen.

⁷⁴ A romák a korban különböző nyelvi, törzsi, nemzeti, lakóhelyi, életformabeli közösségek laza konglomerátumaként, szétszórtan éltek hazánkban, többnyire jogfosztott, létbizonytalansággal jellemezhető helyzetben. Nemzetiségi közösségi tudatuk, szerveződésük kialakulásának kezdeményei csak jó egy évtizeddel később jelentek meg.

A másik oldalról közrejátszott ebben a politikai osztály és a pártok érzéketlensége a probléma iránt. A baloldali pártok célközönsége a városi munkásság és a falusi újjazdák csoportjai voltak, az ő szavazataikat akarták megszerezni, és nem törődtek esetleges versenytársaikkal, a roma nincstelenekkel. A jobboldali pártok elsősorban a volt úri középosztály és a módosabb parasztság szemszögéből politizáltak. Nem érdeklődtek a romákat ért igazságtalanságok iránt. Sőt, a korábbi feudálkapitalista államgépezet romaellenes elnyomó apparátusának átmentése, konzerválása is törekvéseik része volt; ez a bürokrácia létérdekében érezhette magát veszélyeztetve egy esetleges roma igazságtételi programtól.

A probléma felvetésére nemzetközi nyomás sem volt várható (Szövetéséges Ellenőrző Bizottság), mivel a „birtokon belül lévő” Szovjetunióban a sztálini nemzetiségpolitikai rendszer kiépültével a harmincas években a roma emancipációs mozgalmat, a nemzetiségi törekvéseket elfojtották, elnyomták. A nyugati államok közül Anglia gyarmatbirodalmának mentésével volt elfoglalva. Franciaország vándorcigány népessége okán az itteni probléma megértésére sem volt alkalmas. Az USA számára jelentéktelen lehetett a kérdés. És nem volt senki, aki a problémákat itthon felvetette, képviselte, vagy hozzájuk eljuttathatta volna.

Döntő volt a „környezet”: a Mária Terézia császárnő kényszerletelepítő rendeletei óta mélyen meggyökeresedett magyarországi cigányellenes előítélet-rendszer. Emiatt a romák alávett, jogfosztott helyzetét természetesnek vették, őket érzéketlen tárgyakként, jöttmenteknek, potenciális bűnözőknek, megbízhatatlannak, tisztátalan páriáknak tekintették, vagy lekezelhető, szánandó „kiskorú”, „önhibás” csoportnak. Ez akadályozta a társadalmi szolidaritás mint igazságtétel megjelenését a politika színterén. Ez alól csak néhány kivételt találni.

A tanulmányban bemutattam egy politikai hisztéria (járványveszély) ürügyként való felhasználását arra, hogy a romák jogfosztását intézményesítsék – országosan (jogalkotás) és helyben egyaránt (Hajdúhadház). Elemeztem továbbá a szaksajtóban megjelent, a korban mértékadónak tekintett véleményeket.